

“Sorunlu” Modernleşme Karşısında Ahmed Cevdet Paşa

Musa Gümüş*

Giriş

Ahmed Cevdet Paşa için söylenebilecek en uygun ifade, şüphesiz onu en iyi anlatacak olan “bir devrin aynası” cümlesi olmalıdır¹. Çünkü o, içinde bulunduğu devri en iyi bir şekilde yansıtan, kendi içinde cem eden bir düşünce yapısıyla tavrını, kabullerini, düzelttikleri ya da düzeltilmediklerini, mücadelesini, yalnızlığını, heveslerini, planlarını ve buraya bir sürü sıralayabileceğimiz birçok özelliğini devrine mal edebilmesi, onu bir devri yansıtan ayna olarak değerlendirmemize imkân vermektedir. Tabii bu imkânı, Ahmed Cevdet Paşa’nın dönemi anlamlandırmak için onu anlamak gerektiği ön şartıyla sunar bize ve devri anlamamıza yarayacak, dönemi iyi okuyabilecek bir alan da bırakır. İşte bu alan, Ahmed Cevdet Paşa’nın anlaşılmasında da önemli bir rol oynar. Çünkü Cevdet Paşa’yı tanımak ve dönemin diğer aktörlerinden ayırmak için devrine onun gözünden bakabileceğimiz veriler, yine onun devrine bıraktığı izler etrafında şekillenir ve bazen de dile gelir. Normal şartlarda devri anlamak için devrin kendine dikkat kesilmek gerekirken; söz konusu Cevdet Paşa olunca devre değil Cevdet Paşa’ya bakmak gerekir.

Cevdet Paşa Kırklareli’nden Lofça’ya nakledilmiş eski bir Türk ailesindedir².

* Dr. Öğretim Üyesi, Adnan Menderes Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Aydın/ TÜRKİYE, musagumus@hotmail.com ORCID:0000-0002-0431-9997

1 Ahmed Cevdet Paşa bir devrin önemli bir kısmını bizzat yaşayanı ve şahididir. Devri, devrin aktörlerini olaylarını görebek yaşamış ve kaleme almıştır. Cavid Baysun, “Tezahir Hakkında”, *Cevdet Paşa Tezahir 1-12*, (Yayımlayan Cavid Baysun), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s. xiv.

2 Ahmet Hamdi Tanpınar, *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, (Yedinci Baskı), Çağlayan Kitabevi, İstanbul 1988, s. 159.

Bilinen ilk dedesi Yularkıran³ Ahmet Ağadır. O, 27 Mart 1822⁴, yani “*ruz-ı hıızır’a kırk gün kala tevelliüd etmiş*”⁵, “*Rumeli Türklüğü içinde büyümüş[tür]*”⁶. Asıl adı Ahmed olup, Cevdet mahlasını İstanbul’da şair Fehim Efendi’den almıştır⁷. Anası Ayşe Sünbül, babası da Hacı İsmail Ağa’dır. Dedesi Hacı Ali Efendi, onun babası Ahmed ağa, onun babası da Lofça müftüsü İsmail Efendi’dir. Büyük atası Ahmed ağa, Kırkkiliselî olup Baltacı Mehmed Paşa ile Prut seferinde bulunmuş

- 3 Cevdet Paşa bu konu hakkında şu bilgileri verir: “...*El-hac Ali Efendi’dir ki fakiri küçük çocuk iken hacr-i terbiyesine alıp büyük pederinin mesleği olan tarik-i ilme teşvik eden odur ve kendisinin pederi olan Ahmed Ağa Lofça müftüsü İsmail Efendi’nin oğlu olup ancak Yularkıran-oğlu Ahmed Ağa deyü ma’rifstur...*” Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, 3. Baskı, (Yayına Hazırlayan: Cavîd Baysun), Ankara 1991, s. 3; Ebul’ula Mardin, *Medenî Hukuk Cephesinden Ahmed Cevdet Paşa*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1996, s. 13; Neumann da Tezâkir’e dayanarak şu ifadeleri kullanır: “*Ahmet Cevdet, 27 Mart 1823’te Lofça’da Bulgaristan’daki Lovca kentin ileri gelen ailelerinden olan Yularkıranoğulları neslinden dünyaya gelmiştir*” Christoph K. Neumann, “Tanzimat Bağlamında Ahmet Cevdet Paşa’nın Siyasî Düşünceleri”, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce 1-Tanzimat ve Mesruûyetin Birikimi*, 8 Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 83. Ahmed Hamdi Tanpınar’da da Pulatkıran şeklinde geçer. Tanpınar, *age.*, s. 159; Ahmet Zeki İzgöer, *Müslüman, Osmanlı ve Modern Ahmet Cevdet Paşa*, 2. Baskı, İstanbul 2016, s. 19.
- 4 Cevdet Paşa’nın doğum tarihi ile ilgili iki tarih verilir kaynaklarda bunlardan biri 1822 ki bu tarih Tanpınar, *age.*, s. 159’da, Mehmed Şevket Eygi, “A. Cevdet Paşa ve Mecelle”, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, Bedir Yayınları, İstanbul 1985, s. 7’de geçer. 1823 tarihi ise Bedri Gencer, *İslam’da Modernleşme (1839-1939)*, Lotus Yayınları, Ankara 2008, s. 391’de, Refik Gür, *Hukuk Tarihi ve Tefekkürü Bakımından Mecelle*, (İkinci Basım), İstanbul 1977, s. 29’da, Osman Zahit Küçükler, *Osmanlı Devletinde Eğitimde Modernleşme ve Encümen-i Daniş*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2016, s. 443’te geçmektedir. Ancak genel olarak Cevdet Paşa’nın yaşadığı yıllar 1823-1895 yılları arası verilir: adına yapılmış olan anma toplantısına, *Ahmet Cevdet Paşa (1823-1895) Vefatının 100. Yılına Armağan* ismi verilmiştir.
- 5 Ahmed Cevdet Paşa kendi doğum tarihi ile ilgili şu ifadeleri kullanır: “*Bin iki yüz otuz sekiz sene-i hicriyyesinde Rûz-ı Hıızır’a kırk gün kalarak Lofça kasabasında tevelliüd etmişim*”. Cevdet Paşa, *Tezâkir IV*, s. 3; Fatma Aliye, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, Bedir Yayınları, İstanbul 1985, s. 21; *Ahmed Cevdet Paşa was born on 14 Receb 1238 /27 March 1822 at Lofça (Lovca) in northern Bulgaria, where his father Hacı İsmail Ağa; was a member of the administrative council*” Hulusi Yavuz, “Ahmed Cevdet Paşa And the Ulema of His Time”, *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, C VII., Cüz: 3-4, İstanbul 1979 s. 177.
- 6 Fatih M. Şeker, *Modernleşme Devrinde İhtiyacı Cevdet Paşa-İbnülemin Örneği*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2011, s. 18.
- 7 Ahmed Cevdet Paşa, Cevdet mahlasını almasını şöyle anlatır: “*Lofça’da iken yazıdan izin aldığımda Vehbî mahlasını almış idim. Hâlbuki estâfadan iki büyük şâirin mahlasları Vehbî olduğu cihetle onların âsâr arasında insanın nâm u şöhreti zâyi’ olur diyerek Fehim Efendi elli dokuz târihinde Cevdet mahlasını verdi. Andan sonra bununla tehâllüs eyledim ve ol vakit nev-hevestik âleminde iken en ibtidâ bezm-i üdebâya arz eylediğim eser-i âcizüne şerâb gazeldir ki eski Fehim şerâb lâfzını terdif ile bir gazel söylemiş ve İzzet Molla anı tanzîr eylemiştir*”, Cevdet Paşa, *Tezâkir IV*, s. 14; Neumann, “Tanzimat Bağlamında”, s. 83; Eygi, *agm.*, s. 7; Küçükler, *agt.*, s. 443. “*During his early years he was known as Ahmed, and his second name, Cevdet, was given to him later*” Yavuz, “Ahmed Cevdet Paşa”, s. 177.

ve Lofça'ya yerleşmiştir⁸. Ahmed ilk tahsilini doğduğu kasabada tamamlamıştır⁹. Bu tahsilin sıradan olduğunu ifade etmek mümkün değildir. O, kendine verilenle yetinen bir öğrenci olmamış kendini yetiştirmek için oldukça azimli bir tavır içinde bulunmuştur. Bu durumu, onu, kendi akranlarından ayıran önemli bir özelliktir. O, bir anlamda sıradışı bir yetiştirme tarzına sahipti. “Çocukluğundan itibaren görülen olağanüstü bir öğrenme zevki ve azmi, deyim yerindeyse bir arı gibi her çiçekten bal almaya meyyal kişiliği, onun vasatın üstüne çıkmasını sağlamıştır”¹⁰. Sıra dışı eğitimden ne kastettiğimizi, en güzel Ahmed Cevdet Paşa'nın kendi ifadelerinde buluruz:

“Hacı Ali Efendi'nin teşvik ü ikdâmı ile küçük iken Lofça müftüsü Hâfız Ömer Efendi'den ulûm-ı Arabiyye okumağa başladım. Fevka'l-âde gayret ve ikdâm ile az vakit zarfında fûnûn-ı Arabiyye'de haylice ilerledim. Ulûm-ı şer'iyyede dahi biraz mümârese kesb eyledim. Halebî ve Mülteka okur iken henüz sinn-i bülûğa varmamış olduğumdan mes'ele-i ihtilâmı zihnimde tasavvur edemezdim. Ba'dehû ilm-i mantık ve beyân gibi mukaddimât-ı ulûm ile meşgûl oldum ve Hâfız Ömer Efendi'nin yerine müftî olan Hâfız Mehmed Efendi'den dahi bir mikdâr ders okudum. Artık ulûm-ı âliye tahsîli için İstanbul'a azimetim lâzime-i hâlden göründü. Sinnim ise henüz onbeş-onaltı râddesinde bulunduğu cihetle âgûş-ı vatandan ayrılmak bana göre müşkîl idi”¹¹.

Cevdet Paşa'nın bu anlattıkları 16 yaşına kadarki eğitim hayatıyla ilgili olduğunu düşündüğümüzde neden sıra dışı olarak ifade edilmesi gerektiği ortaya çıkmaktadır. Çok genç yaşlarda aldığı bu nitelikli eğitimle kendini akli ve nakli ilimlerde üst

8 Osman Keskiöğlü “Ahmed Cevdet Paşa (1822-1895) Hayatı ve Eserleri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 2., Ankara 1952, s. 221.

9 Ahmet Hamdi Tanpınar, *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, (Yedinci Baskı), Çağlayan Kitabevi, İstanbul 1988, s. 159; Lofça kasaba mektebinin diğer ünlü isimleri Derviş ve Mithat Paşa'lardır: “Lofça bir kasaba olmakla beraber, ulum ve fünündan o zamanlar memalikimizde nasib olabilen derecesinden en ziyade müstefid olan en münevver kasabalardan biri idi. Derviş Paşa, Midhat Paşa, Cevdet Paşa gibi zevat, tahsil-i ihtidailerini Lofça'nın ibtidai ve rişdi tahsillerim cami' olan mektebinde ikmal eylemişlerdir. Midhat Paşa merhumun pederi dört sene Lofça Niyabeti'nde bulunduğu Midhat Paşa, tahsil-i ibtidaisini Lofça Mektebi'nde ikmal eylemiştir” Fatma Aliye, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, Bedir Yayınları, İstanbul 1985, s. 21; “Midhat Paşa, ... 1836'da babası Lofça hâkimi iken Cevdet Paşa ile beraber pederinden ders görmüşlerdir” İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Tâif Mahkûmları*, 2 Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1985, s. 127; “It was in Lofça when they were in their early teens that the paths of two of the nineteenth-century Ottoman Empire's greatest men first crossed, for the two boys called Ahmed were to become famous as Cevdet Paşa and Midhat Paşa” Richard L. Chambers, “The Education of a Nineteenth-Century Ottoman Alim, Ahmed Cevdet Pasa”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol: 4, No: 4, 1973, s. 441.

10 Gencer, *İslam'da Modernleşme*, s. 391.

11 Cevdet Paşa, *Tezâkir IV*, s. 4.

düzeğe taşımıştır. Bunda, “*hacr-i terbiyesinde bulunduğum ceddim*” dediğı dedesi Ali Efendi’nin büyük rolü vardır¹². Hatta Cevdet Paşa dedesinin eseridir desek çok abartmış olmayız. Ancak o, öğrenmeye olan istidadı, zekâsı ve ilmi dirayeti ile önemli bir entelektüel olmaya aday bir konumdaydı¹³. Bunun gerçekleşmesi için onun medrese eğitimini daha da ileri seviyeye taşıması gerekmektedir. Bu yüzden İstanbul’a yollanması gündeme geldi¹⁴. Bu eğitim, onun kemale ermesi için önemli bir fırsat olarak görülmelidir. Ahmed Efendi’yi Ahmed Cevdet Paşa yapacak olan şartların İstanbul’da oluştuğunu düşündüğümüzde, Ahmed Efendi için kemale ermek, ancak İstanbul’da mümkün olacaktır. Ahmed, dedesi tarafından Tanzimat’ın ilan edildiğı 1255/1839 yılında İstanbul’a gönderilmiştir¹⁵. İstanbul’da da eğitimini daha ileri seviyeye taşımak için oldukça gayretkeş olan Ahmed¹⁶, burada da nakli ilimlerin birçok dalında akli ilimlerin de bazı dallarında dersler almıştır. İstanbul’da da kendine verilenle yetinmeyerek medresenin dışında kalan ilimlerde de önemli mesafeler kaydetmiştir¹⁷. Ailesinden aldığı maddi-manevi destekle kendini ilme adanmış öğrenme şevkiyle başladığı ilim tahsilinde

12 Eygi, agm., s. 7.

13 “A number of factors were responsible for the direction and the pace of this development. His own ability and personality must be given first place among them. Cevdet was endowed with more than ordinary intelligence and inquisi-tiveness. His wide range of interests and activities could have led to dilettantism had he not also possessed extraordinary self-discipline and a sense of dedication and responsibility. Whatever he undertook was a challenge. If it involved ac-quiring new knowledge and mastering new skills, Cevdet responded energetically. Thus he put his intelligence and his dedication to the constructive pursuit of knowledge” Chambers, agm., s. 463.

14 Cevdet Paşa bu konuyu şu cümlelerle açıklar: “Ol esnâda İstanbul’da Mekteb-i harbiyye’nin tanzimine itinâ buyrulmakta olduğu cihetle bir mekteb-i feyz ü rif’at olacağı anlaşılmağla Mekteb-i harbiyye’ye girmek üzere Dersâadet’e izamımızı ba’z-ı zevât ihtâr eylemiş ise de hacr-i terbiyesinde bulunduğum ceddim Hacı Ali Efendi büyük pederinin meslekine sülûkümü arzû edegeldiğı cihetle buna muvafakat etmeyip ancak tahsil-i ulûm-ı âliye için Dersâadet’e izâmum arzusunda bulundu. Peder ve valide eğerçi bir tarafa azimetime râzi olmuyorlardı. Lâkin bence dahi eyyâm-ı cüvânîyi bihtûde izâ’a etmemek için Dersâadet’e azîmet lâzîme-i maslahat idi ve eğerçi ol vakit Deli Müftü deyu ma’rif olan esbak Lofça müftüsü ber-hayât ve her fende mâhir ve mütebahhir bir zât olarak pek çok vakitler bizi okutabilirdi”, Cevdet Paşa, *Tezâkir IV* s. 3-4.

15 Cavid Baysun, “Cevdet Paşa Şahsiyetine ve İlim Sahasındaki Faaliyetine Dair”, *Türkiyat Mecmuası*, C XI, İstanbul 1954, s. 214; “Hacı Ali Efendi... Torununun daha iyi bir eğitim alması için İstanbul’a gönderdi” Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 9. Baskı, İstanbul 2010, s. 72; “Later, in 1255/1839, when he was almost seventeen, he went to Istanbul for further study on ulûm-i Âliyye. He settled in a college where the Ulûm-i Âliyye are studied, or to be precise the Medrese of Papasoglu, in the Çarşamba, a district in Istanbul” Yavuz, s. 178; Şeker, *Modernleşme Devrinde İtmiye*, s. 18.

16 Ahmed İstanbul’a geldikten sonra hem eğitimini sürdürür hem de müftü kâtipliğı yapar. Akli ve nakli ilimlerde mertebe alırken akli ve edebi ilimlere daha çok merak salar. Mardin, *age.*, s. 13, 22; Chambers, agm., s. 463.

17 İzgöer, *age.*, s. 21.

önemli bir seviyeye gelmiştir¹⁸. Öğrenme ve muhakeme kapasitesi ilgisinin de çeşitli ilim dallarına açılmasını sağlamıştır¹⁹. Ahmed Efendi hem akli hem de nakli ilimlere yönelerek geniş bir ilmi bilgi donanımına sahip olmuştur. “*Murad Molla Tekkesi’nde Rumi’nin Mesnevi’sini okur, ona Cevdet mahlasını da veren Süleyman Fehim Efendi’nin tasavvuf ve edebiyat muhitine dâhil olur*”²⁰. Bu, onda müthiş bir öğrenim kültürü oluşturur. Medrese tahsili yanında, akli ilimlerde ve edebi ilimlerde de uğraştı ilim öğrendi, bilgi ve yorum becerisini geliştirdi²¹. “*Hesap, hendese, cebir ve heyet kitaplarını okuduğu gibi, müneccimbaşı Osman Sâib’den ve bilhassa Mühendishâne-yi Berrî muâllimlerinden Miralay Nuri Bey’den yeni tarzda riyaziye dersleri aldı*”²². Bunun yanında, medresede bulunmayan derslerle iştigal etti:

“Ahmed Efendi, medresede tadrîs olunan ulum ile iktifâ eylemeyip ehl ü erbâbından medresede bulunmayan dersleri de tederrüs eylemekle beraber müzâkere ve tadrîs ile de iştigâle başlamıştır. Papazoğlu Medresesi’nde iken Şafiiye-i İbn-i Hacib’i okutmuş ve üzerine ta’likât yazıp “Gayetü’l-Beyân” tesmiye eylemiş ve kitâbların hutbe ve dibâcelerine dâ’ir beyne’t-talebe câri olan ebhâsı hâvi “Beyanü’l-Üvân” namıyla Türkçe bir risâle dahi kaleme almış ve bu vechile talebe beyninde kesb-i temeyyüz eylemiş”²³

O, ilim nerede ise oraya gitmiş ilmin kapısını her daim aşındırmaya gayret etmiştir. Öyle ki tatilini bile ailesinin yanında geçirmez, yazın verilen derslere gitmek için İstanbul’da kalırdı²⁴. Bu tatil günlerinde, “*hariçten, Tefsir, Hadis, fıkıh, mantık, âdâb, kelim derslerine devam etti. Felsefe, tabii ilimler, hendese, hesap, cebir, hey’et (astronomi), coğrafya dersleri aldı. Murad Molla tekkesi şeyhi Mehmed Murad Efendi’den ve şair Süleyman Fehim’den de Farsça oku[du]*”²⁵. Bu ilim tahsilinin yanında “*okuyup yazabilecek seviyede Arapça ve Farsça, anlayabilecek ölçüde Fransızca ve Bulgarca biliyordu. Ahmed Cevdet’in büyük bir ilim ve*

18 Zekeriya Türkmen, “Ahmet Cevdet Paşa’nın (1822-1895) Hayatı”, *Askeri Tarih Bülteni*, S. 37., Ankara 1994, s. 96.

19 İzgöer, *age.*, s. 21.

20 Kemal Yavuz, *agm.*, s. 230; Neumann, “Tanzimat Bağlamında”, s. 83.

21 Yavuz, “Ahmed Cevdet Paşa”, 178-179.

22 Baysun, “Cevdet Paşa”, s. 214; Yavuz, s. 181; Gür, *age.*, s. 29-30.

23 Fatma Aliye, *age.*, s. 26.

24 Olivier Bouquet, *Sultanın Paşaları (1939-1909)*, (Çev. Devrim Çetinkasap), İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016, s. 356.

25 Keskiöğlü, *agm.*, s. 221; “*Farsça’daki batıyla ilgili yayınlardan, batıdan yapılan çevirilerden, çeşitli bölgelere yaptığı gezilerden, devlete multelîf kaynaklardan gelen bilgilerden ve nihayet daha genç yaşta maiyetine girdiği Reşid Paşa’dan alınmış, dolayısıyla da ikinci el malzemelere istinat etmektedir*” Harun Anay, “Ahmet Cevdet Paşa’nın Modernizme Bakışı”, *Ahmet Cevdet Paşa (1823-1895) Vefatının 100. Yılına Armağan*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997, s. 68.

*fikir adamı olarak yetişmesinde özel gayretlerinin önemli ölçüde tesiri olmuştur*²⁶. Fransızca'yı gizliden öğrenmişti ve bu, onu Sarım Paşa'nın gadrinden korumuştur²⁷.

Bütün bunlar ona sağlam bir ilmi hüviyet, iştahlı öğrenme azmi, etkili ve yetkin bir muhakeme gücü ve bunların toplamı olan âlimlik sıfatını kazandırmıştır. Onun bu özellikleri Ahmed Cevdet Paşa'da devri kaldıracak, okuyacak, anlamlandıracak, bilimi düşüncesine rehber kılacak sağlam bir ilmi yeterlilik vermiştir. Bu, onun tarihçiliğinde, hukukçuluğunda, eğitimciliğinde, rehberliğinde verimli bir hayat sürmesini sağlamıştır. Yine bu ilmi düzeyi, dönemin diğer aydınlarından farklı olarak dengeli bir ideolojiye sahip olmasını sağlamış, yıkıcı ideolojik tavırlardan uzak tutmuştur. Bu da onu ilmiyle beraber "*liyakat sahibi taşrah*" yapmıştır²⁸.

İlmiye Mektebinden Reşid Paşa Mektebine

Ahmed Cevdet Paşa'nın İstanbul'a gelmesi ne kadar önemli bir talih ise de Reşid Paşa ile teşrik-i mesai şansı yakalaması o kadar önemlidir. Gerçi meşihatten Reşid Paşa'ya gönderilmesi²⁹ onun meziyetiyle ilgili olsa da Cevdet Paşa'nın hayatında önemli bir yerde durur. Çünkü Tanzimat devlet adamlığına gidişte ilk durak Reşid Paşa olacaktır. Dolayısıyla ilk fırsatını Mustafa Reşid Paşa'ya borçludur, birçok Tanzimat devlet adamı gibi³⁰. Bu yüzden Reşid Paşa'nın, Ahmed Cevdet Efendi'nin hayatına girmesi bir dönüm noktası olarak kabul edilmelidir. Çünkü Ahmed Cevdet Efendi'den Ahmed Cevdet Paşa'lığa geçişin anahtarı dönemin koşullarının yanında Reşid Paşa ile birlikte olmasındadır. 1846 yılında Reşid Paşa ile tanışmıştır³¹. 1866 yılında efendilikten Paşalığa geçişin tarihî koşulları oluşmaya başlar³².

26 Küçükler, *agl.*, s. 444; Hilmi Ziya Ülken ise batı dili bilmediğini ifade eder. Ülken, *age.*, s. 196.

27 Fatma Aliye, *age.*, s. 42; lakin o zamanlar yabancı dil bilmek ulema arasında hoş görülen bir şey değildi: "...ol esnâda fransızca'yı te'allüm ile dahi meşgul oldum. Lâkin ol devirde elsine-i efrençiyeye okumak şî'âr-ı ulemaya münâfi görüldüğünden bunu ihvân-ı tarikden mektûm tutardım. Binâenaleyh fransızcaya lâyıkıyla çalışmadım" Cevdet Paşa, *Tezakir IV*, s. 21.

28 Bouquet, *age.*, s. 34.

29 "1261 Hicrî 1854 Milâdî yılında İstanbul ru'su alarak müderris oldu. İdare ve siyâset hayatıyla de bu devrede temasa geçti. Reşid Paşa sadârete gelince, tasarladığı yeni kanun ve nizamnâmelerin hazırlanması için Meşihat Dairesi'nden açık fikirli bir zat istemişti. Ona Ahmed Cevdet Efendi'yi yollamışlardı. Bu buluşmadan sonra Cevdet Efendi, Reşid Paşa'dan ayrılmadı" Gür, *age.*, s. 30.

30 Nasıl ki Ahmed Cevdet Paşa "Reşid Paşa'nın mahrem-i esrariydi" Şeker, *Türk Zihniyet Dünyası*, s. 363; Âli ve Fuad Paşalar da "şagird-i ders-i terbiyesi"ydi Cevdet Paşa, *Tezakir I*, s. 16; Bouquet, *age.*, s. 26.

31 İzgöer, s. 25.

32 "Some two years later Cevdet was assigned to the suite of Mustafa Reşid Paşa and quickly earned the favor and patronage of the great Tanzimat vezir. His association with the leaders of the reform group exposed Cevdet

Ahmed Cevdet Paşa'nın Reşid Paşa ile yolunun keşişmesi aslında önemli bir ihtiyaç nedeniyle mümkün olmuştur. Bilindiği gibi Tanzimat Fermanı ilan edildikten sonra en büyük mesele, bu fermanın getirdiği modernleşme atılımlarını gerçekleştirecek kalifiyede eleman bulmaktır. Reşid Paşa bunun farkında olduğundan bu atılımları anlayacak, anlatacak ve uygulayacak devlet adamları bulmak için çeşitli devlet kurumlarından “açık fikirli” eleman istemiştir. Bu kurumlardan biri olan meşihattan da Tanzimat Fermanı'nda vaat edilen kanunları ve nizamları hazırlamak üzere “*uyanık ve açık fikirli, aydın bir din adamı iste[miş]*”, bu tanıma uygun olarak Cevdet Efendi gönderilmiştir³³. Reşid Paşa'nın ilk amacı, yapılacak düzenlemelerin şer'i yönünü aydınlatacak bir hukuk bilgisine sahip fıkıh bilir bir zatın yanında olmasını sağlamaktır³⁴. Ahmed Cevdet Efendi, “*arzuya muvafık meşihattan gönderilen zat*” denilerek Reşid Paşa'ya takdim edilmiştir³⁵. Bu yeni görev Ahmed Cevdet Efendi için yeni bir mektep olacak, burada ulemalığın yanında siyaset adamlığını da öğrenecektir³⁶. Ahmed Cevdet Efendi yeni görevinde parlak zekâsının, çalışkanlığının hakkını verecektir. Reşid Paşa'nın yanına girdiğinde yirmi dört yaşında olması aslında onun bu yeni mektebe çok kolay bir şekilde anlaşılmasını sağlayacaktır. Ahmed Cevdet Efendi Reşid Paşa mektebinde onbeş yıl tahsil görecektir. Bu tahsil onu Ahmed Cevdet Paşa yapacaktır. Bundan sonra on beş yıl sürecek olan mektebi hayatının hemen her anına nüfuz edecektir. Ahmed Cevdet Efendi'nin yeni görev yeri ona yeni bir muhit olmuş Tanzimat'ın en önemli iki devlet adamı olan Âli ve Fuad Paşalar ile yakın dostluk kurmuştur. O da Âli ve Fuad Paşalar gibi Reşid Paşa mektebinin talebesi olmuştur³⁷. Kısa

to new influences and ideas and gradually drew him away from the medrese and into the world of bureaucracy and politics. Although he retained his official connection with the corps of ulema until 1866 and rose in its ranks to become kazasker of Anatolia, he functioned primarily as a bureaucrat, taking a prominent role in education and language reform and in provincial inspection and pacification”, Richard L. Chambers, agm., s. 462; “Osmanlı tarihinde ilmiyye sınıftan müllkiyye sınıfına geçiş yapanlar az da olsa vardı, fakat böyle yüksek bir rütbeden geçiş tek olaydır. Tanzimat reformlarının ilmiyye sınıfının gücü ve dünya görüşü aleyhine geliştiğini ve laik bürokrasi ve dünya görüşünün berikilerin önüne geçtiğinin canlı bir örneğidir” Ortaylı, age., s. 232.

33 Keskiöğlü, agm., s. 221-222.

34 Ahmed Cevdet Paşa, hukuk ilminde yetkin, Fıkıh mütehasşısı olarak kendisinden beklenen şeyleri yapabilecek ender simalardan birisidir. Mardin, age., s. 7.

35 Küçükler, agt., s. 446-447.

36 Mümtaz'er Türköne, “Ahmet Cevdet Paşa ve Türk Modernleşmesi”, *Ahmet Cevdet Paşa (1823-1895) Vefatının 100. Yılına Armağan*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997, s. 159-160.

37 “*A. Cevdet Paşa gibi Süleymaniye medreselerindeki yobazları mat etmiş medrese bilgini ile sefarethanelerde yetişmiş Reşit Paşa, ağırbaşlı Ali Paşa ile nüktedan ve lafını sakınmaz Fuat Paşa hep birlikte bir devri yaratmışlardır*”, İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 19. Basım, İletişim Yayınları, İstanbul 2000, s. 229.

süre içinde de Reşid Paşa'nın devlet işlerinde kullandığı hususi adamı ve artık, farkında bile olmadan, Tanzimat döneminin hareketli politik hayatının bir parçası olmuştur³⁸. Reşid Paşa'nın yanı onun için ikbal yılları olarak değerlendirilir³⁹. Reşid Paşa'nın en yakın mahrem-i esrarı⁴⁰ ve oğullarının hocası olur⁴¹. Bu arada Reşid Paşa'nın oğullarını yetiştirirken kendisi de kalemiyede yetişmeye devam eder. Medresenin kendine vermiş olduğu kültüre kalemiyeden aldığı yeni ve biraz farklı bir kültür eklenir. Bu yeni kültür Tanzimat'ın ruhunu oluşturmuş, yeni düşünce formasyonları içermiş ve Reşid Paşa tarafından geliştirilmiştir. Ahmed Cevdet Efendi için Reşid Paşa'nın mektep olmasının sebebi burada gizlidir. Ahmet Hamdi Tanpınar'ın şu sözleri dediğimize şahitlik eder mahiyettedir:

“Uzun zaman Reşid Paşa ile beraber yaşamış, ona sırdaş olmuş, Ali ve Fuad Paşa'larla kapı yoldaşlığı etmişti. Cevdet Paşa gibi dikkatli ve muvaffak olmağa azmetmiş bir adam için bundan kuvvetli bir mektep bulunamazdı. Bütün bu meziyetlerin, bilhassa yaşadığı zamanlar için, onu nasıl faydalı bir unsur yapacağı anlaşılır”⁴². Tezakirde de “Elhâsıl Devlet-i aliyye bayağı iki kısma münkasım olmuş iken Hariciye nâzırı Reşid Paşa kalemen Mehmed Ali Paşa'ya galebe ederek anın kılıcını kımına koydurdu ve Devlet'i bu muhataradan kurtardı ve emniyet-i can ve ırz ve mal kaziyyesini mütekeffil olan Tanzimat-ı Hayriyye'yi te'sis ile âmmeye büyük iyilikler etmiş oldu” ifadeleriyle Tanzimat'la topluma ne kadar büyük hizmet yaptığını anlatır⁴³.

Ahmed Cevdet Efendi için Reşid Paşa'nın böyle bir önemi söz konusudur. Bu önemine binaen, onun ölümüne kadar yolundan giderek Reşid Paşa ekolüne başlı kalmıştır⁴⁴. Onda Reşid Paşa'ya dair çok şey bulunabilir. Öyle ki, Ahmed Cevdet Efendi'nin üslubunun ilk şeklinde Reşid Paşa'nın etkisi büyüktür⁴⁵. Ahmed Cevdet Paşa, Reşid Paşa'yı, ilmiyenin Reşid Paşa'sı olarak tamamlar. Evet Ahmed Cevdet

38 Tanpınar, *age.*, s. 160-161.

39 Osman Keskiöğlü “Ahmed Cevdet Paşa (1822-1895) Hayatı ve Eserleri”, Ankara *Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C 14, S. 1, Ankara 1952, s. 221.

40 Fatih M. Şeker, *Türk Zihniyet Dünyası*, s. 363; bu yakınlık Reşid Paşa'nın oğlunun babasına ulaşmak için Cevdet Paşa'dan geçmesi gerekti: “Ahmed Cevdet Paşa Mustafa Reşid Paşa'ya o kadar yakındır ki, Reşid'in en çok sevdiği oğlu babasının huzuruna kabul edilmek için Ahmed Cevdet'ten geçmek zorunda kalmışa sinirlenir. Ahmed Cevdet de duygularını hamisine yöneltmiştir” Bouquet, *age.*, s. 377.

41 Bouquet, *age.*, s. 389.

42 Tanpınar, *age.*, s. 166.

43 Cevdet Paşa, *Tezakir 1-12*, (Yayınlayan Cavid Baysun), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s. 5.

44 Neumann, “Tanzimat Bağlamında”, s. 83.

45 Tanpınar, *age.*, s. 176.

Efendiyi, ilmiyenin bilgi dağarcığı yetiştirdi. Kendisi ilmiyenin Reşit Paşa’sı oldu⁴⁶. Reşid Paşa tarafından da kalemiye sınıfına mal edildi. Bundan sonra ise kalemiyenin güncel temsilcisi, ilmiyenin geleneğinin kodlarına sahip ulema temsilcisi oldu. Bu iki kutbun temsilcisi olması, onda çok yönlü bir düşünce, tasavvur ve tahayyül oluşturdu. İki kutbu içinde cem etmesi de onda Âli ve Fuat Paşalara göre daha yerli bir tavırla dönemini çok yönlü temsil etme kabiliyeti vermiştir. Âli ve Fuat Paşaların eksik yanları onların ilmiyeye dair sistemli bir düşünceye, tahayyüle ve tasavvura sahip olamamalarıydı. Bu yüzden bu iki Paşa zaman zaman ifratın ya da tefritin temsilcisi oldular, aşırılığa kaçtılar, toplumu ilgilendiren meselelerde toplumdaki kopuk hareket ettiler⁴⁷. Ahmed Cevdet Paşa ise bunları frenleyen bir konumda olmuştur⁴⁸. Zaten Ahmed Cevdet Paşa’yı Ahmed Cevdet Paşa yapan mücadeleye sokan ve devlete istikamet verme konusunda öne çıkmasında Tanzimat devlet adamlarının içinde bulunduğu bu durumları etkili olmuştur. Bu haliyle Tanzimat’ı temsil kabiliyetini tam anlamıyla elinde bulduran Ahmed Cevdet Efendi olmuştur. Christoph K. Neumann’ın şu ifadelerini söylediklerimize şahit tutabiliriz: “*Cevdet, olağanüstü zekâsı ve entelektüel birikimi sayesinde Reşit Paşa ekolünün Tanzimat anlayışını belki en yetkin şekilde yansıtan, ortaya koyan, açıklayan ve savunan yazardır*”⁴⁹. Ahmed Cevdet Efendi, Tanzimat’ın sebep olduğu yanlışlıklardan ders almasını bilen, yaşadıklarını da bir mektep olarak değerlendiren dönemin azınlığını oluşturan münevveridir. Kapı yoldaşlarının yanlışlıkları da ona mektep vazifesi görmüştür⁵⁰. Bu süreç onun için bir olgunlaşma devrini de oluşturur⁵¹. Bulduğu mevki, temsilciliğini ettiği ilmiye için şeref ve meziyetlerini muhafaza etmesinde önemlidir⁵². İlmiyenin içinde böyle bir vazifeyi gören birkaç kişi vardı⁵³. Ahmed

46 Fatih M. Şeker, *Türk Zihniyet Dünyası*, s. 363-364.

47 İzgöer, *age.*, s. 188.

48 Ortaylı, *age.*, s. 243.

49 Neumann, “Tanzimat Bağlamında”, s. 85.

50 Bu mektebi iç içe geçen birlikteliğin doğal sonucu olarak da görebiliriz: “*Uzun zaman Reşit Paşa ile beraber yaşamış, ona sırdaş olmuş ve Fuat Paşalarla kapı yoldaşlığı etmişti. Cevdet Paşa gibi dikkatli muvaffak olmağa azmetmiş bir adam için bundan kuvvetli bir mektep bulunamazdı*” Fatih M. Şeker, *Modernleşme Devrinde İlmiye*, s. 18-19.

51 Gür, *age.*, s. 31.

52 “*Kalemiyye ricâli içinde Reşid Paşa yetişti. O dahi Âli ve Fuad Paşa gibi âdemler yetiştirdi. Merâtib-i ilmiyye ashâbi olan ulemây-ı resmîyenin ekseri cheleden iseler de içlerinde Ârif Hikmet Bey ve Rüşdî Molla ve Ârif Efendi gibi fihl-i ulemâdan zâtilar olup anlar bu tarikin şeref ü meziyyetini muhafaza ediyorlardı*” Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, (Hazırlayan: Yusuf Halaçoğlu), Çağrı Yayınları, İstanbul 1980, s. 3.

53 “*Cevdet Paşa'ya göre aynı dönemde kudretli ulema yetişememiştir. II. Mahmut döneminde varlık gösteren Ârif Hikmet Bey, Rüşdî Molla ve Ârif Efendi gibi âlimlerin yerini dolduranlar olmamıştır*” Mustafa Gündüz, *Eğitimi Yöniyle Ahmed Cevdet Paşa*, Doğubatı Yayınları, İstanbul 2012, s. 137.

Cevdet Paşa da bunlardan biri, yaşayan bir temsilcisiydi⁵⁴. Yaşadığı devri çekip çevirmesi de onun doğuştan gelen bütüncül bir anlayışı temsil etmesi ile alakalıydı, yanlışları düzeltmek doğruyu öğretmeye çalışmak kısacası devri yetiştirmek onun için önemli bir meziyet olarak kabul edilmelidir⁵⁵. Devri yetiştirirken istikbale de yatırım yaparak devleti ayakta tutabilmek için yerine adamlar da yetiştirecek eğitim müesseselerinin kurucusu olmuştur⁵⁶.

Ahmed Cevdet Paşa'nın düşüncesi Reşid Paşa mektebinde kemale ererken kendine has bir düşünce sistemini de oluşturmuştur. Bu düşünce sistemi dönemine dair tasavvurlarında ve döneminde kendine ayrı ve bağımsız bir yer edinmesinde etkili olmuştur. Tabii bu düşünce sisteminin beslendiği ve neşv ü neva olduğu bir gelenek söz konusudur. Bu geleneğe sonuna kadar sahip çıkarak onu sürdürmeye çalışan, bu yönüyle de dönemini çekip çeviren bir Ahmed Cevdet Paşa'dan bahsediyoruz. Ahmed Cevdet Paşa bu geleneğin bir temsilcisi olarak döneminin yanlış giden şeylerine tavır almış, eserlerini bu tavrın etkisinde oluşturmuş ve bu tavrı bağlı olduğu gelenekle bütünleştirmiştir.

Ahmed Cevdet Paşa'nın Beslendiği Gelenek

Ahmed Cevdet Paşa'nın beslendiği gelenek nedir soruna birden çok cevap verilebilir. Bu cevapların aldığı istikametini farklı olacağını kabul ederek bunun birden fazla cevabının olduğunu ifade edelim. O, her şeyden önce İslam inanç, düşünce, tasavvur ve geleneğinin bir temsilcisidir⁵⁷. Tavrılarının rengi bu temsil üzerinde şekillenir⁵⁸. O, Türk devlet düşüncesinin de bir temsilcisidir. Eylemlerinde ve tasavvurlarında bunu kolay bir şekilde hissedebiliriz. Yine o, toplumu okumada kendine has bir İbn Haldun geleneğini temsil eder⁵⁹ ve İbn

54 Tanpınar, *age.*, s. 164-165.

55 Fatih M. Şeker, *Türk Zihniyet Dünyası*, s. 176.

56 Neumann, "Tanzimat Bağlamında", s. 84.

57 Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (Çeviren Metin Kıratlı), TTK Yayınları, Ankara 1993, s. 122-123; "İslam bilimlerini ve bu arada fıkıhı bir teknisyen olarak değil, onu kavramış, özünü ve kapsamını bilen, çağdaşlaşma tarihinin yürüyüşünü de anlamış olan bu açık düşünlü adam bizim bugünkü açımıza göre şeriatçılara kıyasla ilerici, sınırsız Batılılaşma daha doğrusu Fransızlaşma yanlılarına kıyasla geleneği olarak gözükür" Fatih M. Şeker, *Modernleşme Devrinde İlimiye*, s. 37.

58 O İmparatorluğun devamının en önemli sigortası olarak da vahdet-i İslamiye'yi görür. Ülken, *age.*, s. 214.

59 Christoph K. Neumann, *Araç Tarih Amaç Tanzimat Tarih-i Cevdet'in Siyasî Anlamı*, (Çev. Meltem Arun), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s. 174; Neumann kitabın başka bir yerinde de "Hazır bir öğretinin hazır bir malzemeye uygulanması anlamında bir "İbn Haldunizm"den Ahmed Cevdet özelinde söz edilemeyeceği artık anlaşılmalı olmalıdır" ifadesini kullanır ancak bunun üzerine biraz daha

Haldun’un son şakirdidir⁶⁰, vardığı sonuçlar bakımından farklılık arz etse de⁶¹; o, modernist düşünce sisteminin bir temsilcisi kabul edilebilir. Bu yönüyle maziden hâle bakmayı, hâlden de geleceğe bakmayı becerebilen muhafazakâr bir modernist temsilci⁶², etkin bir modernizm-Türk-İslam sentezcisi⁶³, iyi bir medrese ehlidir ve ilmiye duruşunun belki de son temsilcisidir⁶⁴. Kendini yetiştirmiş ve entelektüel devlet adamı geleneğinin de önemli bir örneğidir⁶⁵. Tanzimat döneminde yeniliğin üç büyük muharririnden biridir⁶⁶.

Bütün bunları bir araya toplamak Ahmed Cevdet Paşa’nın ne kadar çok yönlü bir münevver olduğunu ortaya koymak açısından gereklidir⁶⁷. Tabii bu özellikleri açmak da gerekebilir. Çünkü bu, onun neden marjinalleşmediğini Tanzimat’ı nasıl

çalışılması gereklidir. Neumann, *Araç Tarih*, s. 180; Ümit Meriç, *Cevdet Paşa’nın Cemiyet ve Devlet Görüşü*, Ötügen Yayınları, İstanbul 1975, s. 9.

- 60 Tanpınar, *age.*, s. 170; Gencer, *age.*, s. 195; Gür, *age.*, s. 30; Ercüment Kuran, “Türk Tefekkür Tarihinde Ahmed Cevdet Paşa’nın Yeri”, *Türkiye’nin Batılılaşması ve Millî Meseleler* (3. Baskı), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2007, s. 150-151; Fatih M. Şeker, *Türk Zihniyet Dünyası*, s. 178.
- 61 Cemil Meriç Ahmed Cevdet Paşa’nın İbn Haldun’u anlamadığını ifade eder: “*Cevdet Paşa’ya İbn Haldun büyük eserinin beşte ikisini çevirmesine rağmen onu (İbn Haldun’u)asla aşmadığını hatta onu anlamadığını söyler. Ona göre İbn Haldun düşüncesi medeniyetin son sözüdür ve İbn Haldun çöküş halindeki bir dünyada muhatap bulamamıştır. Bir Cevdet Paşa fark etmiştir onu ama o da onu yeterince anlamamıştır*” Özşavlı, agm., s. 32.
- 62 Fatih M. Şeker, *Türk Zihniyet Dünyası*, s. 362; Cemil Meriç’in Ahmed Cevdet Paşa tanımlaması da ilginçtir: “*Ağır başlı, dürüst bir medreseli, Batı’ya aşık, fakat Doğu’dan kopamayan biri*” Halil Özşavlı, “Cemil Meriç’in Eserlerinde Ahmet Cevdet Paşa”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, Volume: 2., Issue 2, 2009, s. 29.
- 63 Fatih M. Şeker, *Türk Zihniyet Dünyası*, s. 183; Küçükler, *agt.*, s. 446-447; Ahmet Şimşirgil-Ekrem Buğra Ekinci, *Ahmed Cevdet Paşa ve Mecelle*, KTB Yayınları, İstanbul 2009, s. 33; Elif Merve Koç, *Ahmed Cevdet Paşa ve Osmanlı Devleti’nde Eğitimin Modernleşmesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2017, s. 42.
- 64 Şeker, *Modernleşme Devrinde İlmîye*, s. 39; Anay, *agh.*, s. 67; Cemil Meriç: “*Medresenin yetiştirdiği son büyük adam. Çok ihtiyatlı adımlarla Batı’ya fethe doğru yürüyen Doğu. Müesseseleri tunçlaşan bir imparatorluğun yetiştirdiği son büyük adam*”, Özşavlı, agm., s. 30.
- 65 Christoph K. Neumann, “Tanzimat Bağlamında”, s. 83; “*Çok yönlü ve çok meslekli bir devlet adamıdır. Vezir olan bu eski âlim gelenekte işe yarar her şeyin modernliğe kazandırılmasını temsil eder. Örnek erkânı şahsında mükemmel biçimde sentezleyen kişidir. Entelektüel ile bürokratan karşımı olan Cevdet, Ahmed Vefik Paşa’nın edebiyatta yaptığını hukuk alanında yapar; bu da onu tarihçileri gözünde Tanzimat’ın en büyük devlet adamı yapmıştır*” Bouquet, *age.*, s. 32.
- 66 Kemal Yavuz, “Abidin Paşa’ya Yazdığı Bir Mektubda, Cevdet Paşa’nın Mevlevilik İçindeki Yeri ve Mesnevi’nin Düzme Yedinci Cildi Üzerine Görüşleri”, *2. Milli Mevlana Kongresi*, 3 - 5 Mayıs 1986, Konya 1987, s. 229.
- 67 Bouquet, *age.*, s. 32; Gencer, *age.*, s. 390; Şimşirgil-Ekinci, *age.*, s. 32; Koç, *agt.*, s. 46.

marjinalleşmekten kurtardığını da açıklamak olacaktır⁶⁸. Evet o marjinalleşmedi ve döneminde moda haline getirilen aşırılıklarına kendini kaptırmadı. Ehl-i İslam kaldı⁶⁹, pozitivistleşmedi⁷⁰. Bunun yanında çağın getirdiği yeni hürriyet anlayışına uygun Fıkıh odaklı tavır sergileyebilen küçük bir azınlığın içinde kaldı⁷¹. Bunun yanında, içinde yenilik barındıran gelenekten beslendi ve yerli bir tavrı benimdi⁷². Ahmed Cevdet Paşa kendine has ilerlemeci bir düşünce sistemine sahiptir⁷³. Ahmed Cevdet Paşa'nın düşüncesini besleyen gelenek onda, dönemine karşı kendine has bir tavır geliştirmesinin zeminini oluşturmuştur. Bu kendine has tavır ve bunun doğal sonucu olan mücadele yöntemi onu, döneminde herhangi bir anlayışa ait olmadığı, dolayısıyla bunun da onun tarafsızlığına zemin oluşturduğunu ifade edebiliriz. Tabii tarafsızlığı onu yalnızlığa doğru sürüklemiştir⁷⁴. Bunda, onun mensup olduğu ilmiye sınıfının üyeleri arasında yegâne kılan şeyin, sahip olduğu siyasi bilincin etkisi büyüktü. İلمي yönden sahip olduğu potansiyel de bu durumu besleyen, Ahmed Cevdet Paşa'nın tavırlarını sergilerken cesaretli bir duruşla meselelere yaklaşmasında onu avantajlı kılan yönünü ortaya koymaktadır⁷⁵.

Ahmed Cevdet Paşa'nın dönemin sorunlarına yaklaşımda sergilediği duruş bahsettiğimiz gelenekten etkin bir biçimde beslenmiştir. Bu besleniş Ahmed Cevdet

68 Gencer, *age.*, s. 390.

69 Onun için din bir arada tutucu dizindir: Gökhan Çetinsaya, "İslâmi Vatandaşlıktan İslâm Siyasetine", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce 1-Tanzimat ve Meşrutiyetin Birkimi*, 8 Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 272; "Din ve devleti, devlet ve milleti bir değerinin tamamlayıcı unsuru olarak telakki eder. O din ü devlet fikrini esas alan, devleti düzliğe çıkarttıktan sonra, dinin bir şekilde esas yerini bulacağına inanan bir gelenekten gelir" Şeker, *Türk Zihniyet Dünyası*, s. 181.

70 Neumann, *Araç Tarih Amaç*, s. 207.

71 Gencer, *age.*, s. 220.

72 Meriç, *age.*, s. 10; Anay, *agb.*, s. 77; "Herkesin aklına gelebilecek ilk örnek; yerli kalarak modernleşmenin imkânlarını arayan Cevdet Paşa'dır" Şeker, *Türk Zihniyet*, s. 332. Gencer, *age.*, s. 417.

73 "Cevdet Paşa'nın "terakki" ile, tarihi tamamen terk edilmesi gereken bir unsur olarak gören ve altın çağın mazide değil gelecekte kurulacağını savunan progresi değil, her çağın ihtiyaçlarını dikkate alarak geliştirilecek ilim, medeniyet, gelenek ve devlet anlayışı gibi hususları kasdettiği sonucuna varabiliriz...Paşa'nın terakki mefhumuyla progresi değil, zamana göre yapılması lazım gelen şeyleri kasdettiği ve değiştirilecek şeyler bulursa da, maziyi tamamen terk edilmesi gereken bir unsur olarak görmediği sonucuna ulaşabiliriz" Anay, *agb.*, s. 70-71; Neumann, *Araç Tarih*, s. 174-175; Şeker, *Modernleşme Devrinde İlmîye*, s. 36.

74 "Kendisini iyiden iyiye Tanzimat'a verdiğini anlayınca birdenbire yalnızlığı başlar, ömrü boyunca tekrar etmekten çekinmediği tarafsızlığı bu yalnızlığın neticesidir. O, ulema sınıfı içinde asrını tanımış ve sevmiş, arkadaşları olan Paşalar arasında zümresinden kopmuş insan sıfatıyla yalnızdı", Tanpınar, *age.*, s. 165.

75 "Cevdet'i çağdaşı ulemâ arasında yegâne kılan, sahip olduğu siyasi bilinç sayesinde bireysel ve kolektif olarak mevcut ilmi potansiyeli harekete geçirmeyi bilmesiydi. Aktivizmiyle çağdaşı ulemâ içinde öne çıkan Cevdet, bir orkestra şefi gibi zamanındaki atıl ilmi potansiyeli harekete geçirmede kritik bir işlev gördü..." Gencer, *age.*, s. 506-507.

Paşa’da, dönemin münevver yönü de olan devlet adamlarından farklı bir tavır alış şeklinde tezahür etmiş, dolayısıyla da dönemin büyük bir kısmında önemli bir aktör olarak birkaç padişah devrinde önemli mevkilerde yer almayı başarmıştır. Bu, onun ilminin, zekâsının, dirayetinin, tecrübesinin ve zamanın icaplarına göre hareket edebilmesinin bir sonucudur⁷⁶.

Ahmed Cevdet Paşa ve Tanzimat

Ahmed Cevdet Paşa’yı gündemde tutan ve döneminde aktüel yapan iki önemli unsur vardır. Bunlardan birisi Tanzimat diğeri ise Mecelle’dir. Bu iki kavramın Ahmed Cevdet Paşa için ortak bir noktası vardır. Ahmed Cevdet Paşa ikisi için de mücadele etmiş ikisinin yolunda da yalnız kalmıştır. Mecelle ile ilgili mevzumuzda ileride temas edilecektir. Ahmed Cevdet Paşa’yı Tanzimat ile ele alırken Tanzimat’ın varlığı ile sonuçları arasında birbirini öteleyen bir ilişki biçiminin varlığını ve önemini gözden uzak tutmamak gerekmektedir⁷⁷. Ahmed Cevdet Paşa’yı devrinde konumlandırırken bu bizim için önemlidir. Niçin önemlidir? Ahmed Cevdet Paşa’yı anlamak devri ile irtibat biçimini konumlandırmak, Tanzimat devlet adamı tanımını Ahmed Cevdet Paşa üzerinde yeniden ele almak açısından önemlidir. Çünkü Tanzimat adamı olarak vitrine çıkanların yeniden konumlandırılması ve buna bağlı olarak da tekraren ele alınması gerekecektir. Ancak bu çalışmanın geniş kapsamlı bir çalışmaya giriş olduğunu ifade ederek Tanzimat devlet adamı kavramını devri ile irtibatının ileride yapılacak çalışmanın sınırları içine alınacağını vaat ederek konumuza dönelim.

Ahmed Cevdet Paşa’nın, devrinin devlet adamlarında hiç olmayacak kadar Tanzimat’la irtibatı söz konusudur. Bu irtibat Ahmed Cevdet Paşa’yı kırk (1850 ila 1890 yılları arası) yıllık bir süre hep gündemde tutmuştur. Böyle uzun bir süre başka bir devlet adamının ön sırada bir konum elde ettiğinin örneği yoktur. Ahmed Cevdet Paşa’nın bu kadar uzun süre gündemde olmasında, Tanzimat’la kurduğu ilişki biçimi kadar ilim adamlığını şuurlu bir devlet adamlığı ile birleştirmesi, tek etken olmasa da önemli yeri vardır. Önce Ahmed Cevdet Paşa için Tanzimat neyi ifade etmektedir, bunun açığa kavuşturulması gerekir.

Ahmed Cevdet Paşa, ilk başta Tanzimat kuşağının kendine özgü hususiyetleri olan

76 Baysun “Tezahir Hakkında”, s. xvi.

77 “Bütün Tanzimat’ta görülen bu ikilik, hayatının her merhalesinde adeta birbiriyle karşılaşır. Garip bir talihle, medresenin ve bir türlü nail olamadığı meşihatın karşısına asrın tesisleri daima onun eliyle dikilir” Şeker, *Türk Zihniyet Dönüşümü*, s. 183.

bir üyesidir⁷⁸. Tanzimat ideolojisinin içindedir⁷⁹, Tanzimat'ın bir müdafidir⁸⁰. O, Tanzimat'ın bir aktörüdür ve uygulayıcıdır⁸¹. O, Tanzimat'ın bir medresesidir. Tanzimat'ın kurucu, yapıcı ve uzlaştırıcı yönünü temsil eder⁸². O, varlığı ile Tanzimat'a doğulu bir üslup vermiştir. Tanzimat'ın kaygılarını paylaşır ideolojisine ortak olur. Tanzimat'ın en temel ideolojisi olan devletin ebed-müddet idame ettirilmesi konusunda kendini sorumlu görür⁸³. Dönemin düşünce yapısının devlet kademesindeki en önemli temsilcisidir⁸⁴. Tanzimat'ın eski -gelenek- ile irtibatını kurarak Tanzimat'ı yerli bir zeminde tutmaya çalışır. Yani eski ile yeniyi kendi kişiliğinde kaynaştırır⁸⁵. Eserlerinde Tanzimat'ın bakış açısını yansıtmaları nedeniyle de Tanzimat'ı savunarak zihinlerde yeniden kurgular⁸⁶. Ahmed Cevdet Paşa Tanzimat'a bütün ruhuyla sahip çıkar, kendini Tanzimat'a verir⁸⁷. Kendini Tanzimat'a vermesi ona ve onun sonuçlarına tam anlamıyla teslim olduğuna işaret olarak kabul edilememelidir. Çünkü Tanzimat karşısında da bir çizgisi vardır, bu çizgi onun teslim olmasını engeller⁸⁸. Tanzimat'ı mensup olduğu gelenekle süzer, damıtır, geleneği korumak ve onu aktüel olarak gündemde tutmak için Tanzimat'ın kontrolden çıkan sonuçlarına muhafazakâr karşılıklar verir⁸⁹, sebep olduğu sorunlara da bu zaviyeden yaklaşır. Tutumları Tanzimat politikalarıyla uyumlu bir şekil arz eder⁹⁰. Tanzimat'ın ülkeye faydalı olacak taraflarının peşinde koşarak Tanzimat'ın faydalı olması için dirayetli bir duruş sergiler⁹¹.

78 Koç, *agt.*, s. 42-43; O, her şeyden önce Tanzimat'ın dört ayağından birisidir. Ortaylı, *age.*, s. 230; Carter V. Findley, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Reform, Babüli, 1789-1922*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2014, s. 71.

79 Küçükler, *agt.*, s. 446.

80 Şeker, *Modernleşme Devrinde İlimiye*, s. 34.

81 Türköne, *agh.*, s. 159.

82 Tanpınar, *age.*, s. 164-165; "Cevdet Paşa, tutucu fakat zeki ve bilgili bir yöneticiydi. Tanzimatçılar ondan uzlaştırıcı bir unsur olarak vazgeçememiştir", Ortaylı, *age.*, s. 181.

83 Neumann, "Tanzimat Bağlamında", s. 86.

84 Şeker, *Türk Zihniyet Dünyası*, s. 178.

85 Şeker, *Modernleşme Devrinde İlimiye*, s. 36.

86 Neumann, *Araç Tarih*, s. 215-216; Türkmen, s. 98.

87 Gencer, *age.*, s. 394-395.

88 Şimşirgil-Ekinci, *age.*, s. 32.

89 "It should not be surprising then, that Cevdet was essentially conservative in both his private and public life. This conservatism did not blind him to reality, but it conditioned his response to contemporary problems" Chambers, *agm.*, s. 463.

90 Neumann, *Araç Tarih*, s. 115.

91 Eygi, *agm.*, s. 10.

Bunun bir sonucu olarak da Tanzimat programının savunusunu yapar⁹². Ahmed Cevdet Paşa, Tanzimat’ın ihtiyaç duyduğu meşruiyet sorununun çözüm odağı olmuştur⁹³. Ahmed Cevdet Paşa’nın Tanzimat hareketine hizmeti Reşid Paşa’ya sadakat ve vefa ölçüsünde yürüyen tavrın da yansımasıdır⁹⁴. Nasıl kendi Reşid Paşa’nın yanında yetişti, kendi de yanında Tanzimat reformlarını devam ettirerek yaygınlaştıracak çıkarlar yetiştirip Reşid Paşa’nın misyonunu devam ettirmiştir⁹⁵. Yaptuklarıyla Tanzimat’ın boşluğunu doldurmuştur⁹⁶.

Tanzimat var olan bir sistemin üstüne, sistemi düzeltmek için kurgulandı. Ancak eskiyi dönüştürmek konusundaki amacını gerçekleştiremeyince eskinin yanına bir yenilik olarak kuruldu. Tanzimat kurumları eskinin yanında yerini aldı. Tanzimat böylelikle ikiliğe sebep olarak Osmanlı devlet ve toplum hayatında iki ayrı zihni yapının, iki ayrı hukuk yapısının, iki ayrı kurumsallaşmanın ve iki ayrı tavrın yerleşmesine neden oldu⁹⁷. İşte bu ikiliği kendi kişiliğinde cem eden Ahmed Cevdet Paşa’dır⁹⁸. Bu ikiliği temsil ederken Tanzimat’ın vaat ettiği ve devletin, eğitim başta olmak üzere birçok alanına yansıyan modernleşmeyi sürekli destekleyen ilmiye

92 Neumann, *Araç Tarih*, s. 217.

93 Gencer, *age.*, s. 180; Bunu, reform ve değişimin bireysel kavramlarını İslami terimlerle açıklayarak ve onaylayarak yapmıştır. Kemal Karpat, “Tarihsel Süreklilik, kimlik Değişimi ya da Yenilikçi, Müslüman, Osmanlı ve Türk Olmak”, *Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye’si*, (Çev. Sönmez Taner), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2004, s. 22.

94 Şeker, *Modernleşme Devrinde İlimiye*, s. 34; “*Cevdet Paşa özellikle M. Reşid Paşa’ya sadık olduğundan ve devrin gereğini anladığından Tanzimat hareketine hizmet etmiştir*”, Ortaylı, *age.*, s. 235.

95 Gündüz, *Eğitimci Yönüyle*, s. 137.

96 Ülken, *age.*, s. 73.

97 Bu ikiliğin en bariz bir şekilde yansıdığı alan hukuk ve adalet sistemi olmuştur. Bunun diğer alanlara etkisinin yoğun olduğunu ayrıca belirtmemeye gerek yoktur, sanırız: “1839 tarihli Tanzimat Fermanı’nın ilan edilmesiyle başlayan Tanzimat döneminde, Devletin ilerleyen yüzyılların sosyal ve ekonomik ihtiyaçlarını karşılayacak kanunlara ihtiyacı olduğu herkes tarafından kabul edilmişse de, bir yandan İslam hukukunun ve azınlık imtiyazlarının zorunlu olarak muhafazasıyla şer’iyye ve cemaat mahkemelerinin, diğer yandan kapitülasyonlar nedeniyle konsolosluk mahkemelerinin varlığı, ülkede kanunların teklifi, genelliği, yargı sisteminin birliği gibi modern esasların yerleşmesini imkânsız kalmıştır. Bu süreçte, mevcut hukuk sisteminin tamamen bırakılarak, her alanda Batı hukukunun benimsenmesi mümkün olmadıysa, hukuk sistemindeki yeniliklerin, muhafazakâr ölçüler içinde yapılması hedeflenmiştir. Dolayısıyla bir yandan İslam Hukuku varlığını sürdürürken, diğer yandan din farkı gözetmeksizin herkese uygulanabilecek kanunlar kabul edilmiştir. Sonuçta İmparatorlukta farklı kaynaklardan gelen ve ayrı niteliklere sahip iki hukuk sisteminin aynı anda yürürlükte olması, Tanzimat döneminin hukuk bakımından ikilik arzeden bir özelliğe sahip kalmıştır” Seda Östen Esirgen, “Osmanlı Devleti’nde Medeni Kanun Tartışmaları: Mecelle mi, Fransız Medeni Kanunu mu?”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 29., 2011, s. 37.

98 Şeker, *Modernleşme Devrinde İlimiye*, s. 36.

mensubu olmuştur⁹⁹. Bu desteğin temelinde yatan psikolojik faktör ise gelecekte ümitli olmasıdır. Bu, Tanzimat dönemi atmosferinin doğal bir sonucu idi ve Ahmed Cevdet Paşa'nın psikolojisine sinmiştir¹⁰⁰. Aynı psikoloji, Ahmed Cevdet Paşa'yı Tanzimat'ı bütün sonuçlarına rağmen savunma gereğine götürmüştür¹⁰¹. Bunda ise Tanzimat'ın "kötü" sonuçlarını bertaraf etme düşüncesi etkindir. Çünkü Ahmed Cevdet Paşa'da Tanzimat ile sebep olduğu "kötü" sonuçları arasında çelişki bulunmaktadır ve bu çelişki onu, Tanzimat uygulamalarının kötü sonuçlarını kontrol altına almak düşüncesine götürmüştür. Bu yüzden de mücadelelerinin ve kavgalarının altında yatan en önemli sebep bu olmuştur¹⁰². Tanzimat'ı gelenekselin içinde konumlandırma gayreti güden Ahmed Cevdet Paşa, yeniye ait unsurları eskinin (gelenekselin) bünyesine katmak için uğraşmıştır¹⁰³. Ahmed Cevdet Paşa'nın bu tavrı, Türk modernleşmesine dair ortaya koyduğu veriler üzerinden sağlam ve muhakemeli bir bakış açısıyla analiz yapabildiğini göstermektedir¹⁰⁴. Bu da onu bilinçli bir mücadelenin tarafı yapmıştır¹⁰⁵. Ahmed Cevdet Paşa'nın Tanzimat'ı kontrol araçlarından belki de en önemlisi Tanzimat'ın vaat ettiği düzenlemeleri kendi eliyle yapmaya çalışmasıdır¹⁰⁶. Bunun doğal bir sonucu olarak da Ahmed Cevdet Paşa, Tanzimat döneminin yeniliklerine kavramsal yönden en fazla katkıda bulunan kişi olmuştur¹⁰⁷. Onun kullandığı kavramlar, modernleşme sürecine getirdiği eleştirilerin içeriğini, karşı çıkışlarının mantığını, nasıl olmaması gerektiğine dair yaklaşımlarını ve nasıl olması gerektiğinin yöntemini sunmaktadır. Onun, dönemin bir müşahidi olarak ortaya koyduğu kavramlarla devre dair doğru, sağlam ve isabetli bir bakış açısı sunduğunu söyleyebiliriz¹⁰⁸. Ahmed

99 Gündüz, *Eğitimci Tömüyle*, s. 139.

100 "Cevdet Paşanın ayak ustu sallanıp sendelediğini gördüğü imparatorluğun daha uzun bir ömre mazhar olacağına kendisini ve muhitindekileri inandırmak ihtiyacına atfedilsin, ister bizzat içinde yaşadığı Tanzimat atmosferinin icabı olarak devlet adamının başarıcı kıyasatlerine verdiği ehemmiyetle izah edilsin; herhalde hadiselerde mutlak ve değişmez determinizmi kabul etmeyen bu iradeci-"voluntarist" görüş mütefekkirinin kanaatlerine şimdiye kadarkilerden az çok değişik bir renk kazandırmıştır" Sabri F. Ülgener, "Ahmed Cevdet Paşa'nın Devlete ve İktisada Dair Düşünceleri", *Makaleler*, Derin Yayınları, İstanbul 2006: 134; Kuran, agm., s. 152.

101 Neumann, *Araç Tarih*, s. 220-221.

102 Kuran, agm., s. 152.

103 Şeker, *Türk Zihniyet Dünyası*, s. 183.

104 Türköne, *agh*, s. 159.

105 Esirgen, agm., s. 37.

106 Küçükler, *agt*, s. 446.

107 Neumann, *Araç Tarih*, s. 217-218.

108 Türköne, *agh*, s. 159.

Cevdet Paşa bu yolla Tanzimat dönemi düşünce hayatını da oldukça etkilemiş ve bu düşünce hayatında büyük bir pay sahibi olmuştur¹⁰⁹. O, eserlerinde yaptığı bu kavramsallaştırmalarla mevcudu tarif etmiş ve onu ayıklamak için uğraşmıştır. Bu kavramların bıraktığı en önemli veri, “Bizde nasıldı? Garp’ta nasıldır?” sorusunun cevabını oluşturmuştur¹¹⁰. Ahmed Cevdet Paşa, bu yönüyle de Tanzimat siyasetçisi olmanın hakkını vermiş bir münevver-devlet adamı olmuş, böylelikle Tanzimat anlayışını belki en yetkin şekilde yansıtan, ortaya koyan, açıklayan ve savunan yazarı konumuna yükselmiştir¹¹¹. Onu asıl aktüel kılan şeyin “*gelenekte işe yarar her şeyin modernliğe kazandırılmasını temsil et[mesidir]*” ...bu da onu tarihçilerin gözünde *Tanzimat’ın en büyük devlet adamı yapmıştır*”¹¹². Bu yetkinliği ile kendisine ilmiyenin yetiştirdiği Reşid Paşa denilmesini sonuna kadar hak etmektedir¹¹³. Bu tanım onu sayılı bariz simalarından biri olduğuna işaret olarak kabul edilmelidir¹¹⁴.

Türk Modernleşmesinin İki Yönü: Yanlışlar ve Olması Gerekenler

Ahmed Cevdet Paşa, Türk modernleşme tarihine hâkim, sürecin bütün yönlerine vakıf, “bizde nasıldı” sorusunun cevabını en bilinçli bir şekilde verebilen; dolayısıyla da nasıl olması gerektiğine dair öneriler sunacak kadar münevver bir bilgidir. Bu yüzden onun geçmişe dair bulunduğu yargılar, hâlâ nüfuz etmesini de sağlamıştır. O, sorunun ne zaman ve nasıl başladığını, sürece nasıl yansıdığını iyi tahkik etmiştir. Neden geri kaldık, neden başarılı olamadık gibi meselelerin ilk merhalelerine kadar iner. Ona göre, Osmanlı Devleti halen devam eden bir çöküş süreci yaşamaktadır¹¹⁵. İlk belirtiler ise Kanuni döneminde görülmeye başlamıştır. Ancak devletin bünyesi güçlü olduğu için ilk belirtiler hissedilememiş, dolayısıyla

109 Murat Yılmaz, *Tanzimât Döneminde Avrupa-Merkezciliğe Bir Karşı Çıkış: Ahmed Cevdet Paşa*, *Akademik Bakış Dergisi*, S. 57., Celalabad 2016, s. 378.

110 Tanpınar, *age.*, s. 166.

111 “*Cevdet Paşa, on the other hand, occupied many important ministerial positions concerned with the direction and implementation of the Tanzimat reforms, but for a variety of reasons, at no time did he acquire a premier position in formulating the overall policy of the State*” Cristopher Ferrard, “The Belagat-i Osmaniye of Ahmed Cevdet Paşa And Its Critics”, *Osmanlı Araştırmaları*, S. VII-VIII., İstanbul 1988, s. 310. Neumann, *Araç Tarih*, s. 83, 85.

112 Bouquet, *age.*, s. 32.

113 Şeker, *Türk Zihniyet Dünyası*, s. 363-364.

114 Gür, *age.*, s. 38.

115 “*Birkaç asırdır kötü kaderimizin tercümanı haline gelen ve Cevdet Paşa’nın buhran kelimesiyle karşıladığı kriz kelimesi sadece ciddi bir sıkıntıya, hayatı bir tıkanıklığa işaret etmekle kalmaz/ kalmamalıdır*” İsmail Kara, *Din ile Modernleşme Arasında-Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri-*, (4. Basım), Dergâh Yayınları, İstanbul 2014, s. 456.

da gerekli tedbirler alınmamıştır¹¹⁶. Kanuni dönemi gibi parlak bir dönemi sonun başlangıcı olarak görmesi ilginçtir¹¹⁷. Ancak burada vurgunun kanun-ı kadime¹¹⁸ yapılması, hâli idrak içinde bulunan Ahmed Cevdet Paşa'nın, maziden gelen sorunların kaynağına vakıf olarak meseleyi çözmek istemesiyle alakalıdır. Aslında bunun bir diğer sebebi, çözümün maziden alınacak derslerle mümkün olduğunu düşünmesi, dolayısıyla da her şeyin düzelebileceğine inanmasıdır. O, çözümün mutlaka geleneğe dokunarak mümkün olacağına işaret eder. Çünkü kanun-ı kadime muhalefet edilmiş ve geri kalmanın şartları oluşturulmuştur¹¹⁹. Çünkü kanun-ı kadime uyulmaması, asrın icaplarına uymamak, ilim ve maariife gereken önemi vermemek, rakip olunan dünyayı tanımaya çalışmamak, emaneti ehline vermemek, ahlaki sorumlulukları yerine getirmemek gibi şekillerde tezahür etmiştir. Bunların sebebini ise ahlaki ve dini şartlara riayet edilmemesi olarak açıklar¹²⁰. Dolayısıyla Kanun-ı Kadime uymamak ahlaki ve dini bir sorun haline gelmiştir. Kanun-ı kadime uyulmaması ise fesadın kaynağı olmuştur¹²¹. Ahmed Cevdet Paşa'da bu bozukluklar, tıpkı Tanzimat'a dair olduğu gibi kavramsallaştırılmıştır: "*icâb-ı hâl ve zamane*", "*muvâfık-ı hâl ve maslahat*", "*asrın mütehammil olmaması*", "*dehrin ilcââtı*", "*icâb-ı hâl ve vakt*", "*icâbât-ı zamâniye*", "*ilcâ't-ı zamâniye*", "*hâl ve zamanın müsâ'id olmaması*"¹²². Ahmed Cevdet Paşa'nın bu kavramsallaştırmaları, tespitlerinin ne kadar gerçekçi olduğuna dair bize veriler sunmaktadır. Ahmed Cevdet Paşa da sunduğu bu veriler etrafında, ta baştan beri yapılan yanlışlıklar ve sonuçları hakkında eserlerinin birçok yerinde çeşitli mütalaalarda bulunur. Neden geri kalındığına da işaret etmeye çalışır. Devletin fonksiyonlarını yerine getirememesi nedeniyle de top yekûn bir çöküş içerisine girildiği Ahmed Cevdet Paşa tarafından

116 Enver Yılmaz, *Bir Tanzimat Aydınunun Düşündükleri: Modernleşme Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Aksaray 2016

117 Ferdi Ertekin, *Geç Dönem Osmanlı Düşüncesinde Muhafazakâr Yenileşme Arayışları (1878-1918) Ahmed Cevdet Paşa, Babanzâde Ahmed Naim Elmalı Hamdi Yazır*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2014, s. 69.

118 Kanun-ı Kadim'e dönüş yolu arayışları için: Mehmet Öz, *Kanun-ı Kadim'in Peşinde Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları*, 6. Baskı 2015.

119 Anay, *agh.*, s. 72.

120 "*Ahlaki değerleri ile birlikte ona bağlı olarak zihniyeti çözülen ve liyakata göre memur tayin edemeyen Osmanlı Devleti, kendini yenileyecek tedbirleri de alamayınca bunların etkileri devlet hayatında görülür ve devleti oluşturan müesseseler bozulur*" Kâzım Ceylan, *Ahmed Cevdet Paşa ve Osmanlı Devleti'nin Çöküşü Karşısındaki Düşünceleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1996, s. 98.

121 Meriç, *age.*, s. 99.

122 Anay, *agh.*, s. 71; Ercan Uyanık, *Modernleşme Döneminde Türk Aydınunun Eğitime Bakışı*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir 2006, s. 48.

dillendirilir¹²³. Osmanlı Devleti’nin çöküşüne etki eden temel sebepler Ahmed Cevdet Paşa’nın tespitleri ışığında şöyle bir durum ark etmektedir:

1. Ahlâk ve ona bağlı olarak zihniyet çözülmektedir,
2. Osmanlı liyakât sistemi bozulmuştur,
3. İlmîye sınıfı eski gücünü kaybetmiş ve bozulmuştur,
4. Asrın icabına uyacak değişiklikler yapılamamıştır,
5. İdarî, askerî, adli müesseseler ve toprak sistemi bozulmuş, müesseseler arasındaki ahenk kalmamıştır ve
6. İktisadi sistem bozulmuştur¹²⁴.

Bu başlıkların, alt başlıklara ayrılması ve detaylandırılması mümkündür. Ancak bu konu, bu çalışmanın sınırlarını aşmaktadır. III. Selim öncesine dair bozulmanın sebepleri bu altı başlık altında toplamak yeterli görünmektedir. Bu altı başlığın ortaya çıkmasında yukarıda temas edildiği üzere Kanun-ı Kadim’den uzaklaşma etkili olmuştur¹²⁵. Bu durumdan kurtulmak mümkündür. Ancak topyekûn bir yenilenme gereklidir. Bu topyekûn yenilenme sadece kurumları kapsamaz, zihinsel bir yenilenme de gereklidir. Çünkü bozulmanın somut olduğu kadar soyut veçheleri de söz konudur. Ahmed Cevdet Paşa, yenileşmeye dair yaklaşımlarını III. Selim zamanından itibaren daha net ve somut bir muhakeme yöntemiyle ele alır ve bozulmanın sebep olduğu sorunları çözmenin yeni yöntemlerle mümkün olacağını belirtir. Bu yüzden, III. Selim ile başlayan sürece çok daha ayrıntılı bir şekilde eğilir. Çünkü bu dönemi, Osmanlı 19. asrı için bir laboratuvar olarak gören Ahmed Cevdet Paşa III. Selim dönemini önemli bir geçiş dönemi olarak görür. Çünkü III. Selim dönemi, başta III. Selim olmak üzere, Osmanlı devlet adamları ortaya koydukları yenileşme çabaları ve bunun sonuçlarına dair önemli veriler ve dersler içerir. Mesele nasıl olduğu, nasıl olmaması gerektiği ve nasıl olmalıydı sorularında düğümlenir. Zira III. Selim’den itibaren şekillenen süreç, meselenin ehemmiyetini ortaya koyacak gelişmeleri beraberinde getirmiştir. Ahmed Cevdet Paşa devletin eski muhteşem günlerine geri dönme umudunu besler ve bunun için devletin kendini yenilemesi gerektiğine işaret eder¹²⁶. Bu yenilenme tıpkı

123 Ceylan, *agt.*, s. 92.

124 Ceylan, *agt.*, s. 88.

125 Meriç, *age.*, s. 123.

126 Ceylan, *agt.*, s. 106-107.

çöküş sebepleri gibi altı başlık altında incelenebilir. Bunlar aynı zamanda çağın icaplarından başka bir şey değildir. Bu başlıklar şöyle bir durum arz etmektedir:

1. Önce ıslahat ve teceddüt düşüncesi oluşmalıdır, 2. Emanetin ehline verilmesi ilkesi uygulanmalıdır, 3. İlimiye teşkilâtında ve eğitimde ıslahat yapılmalıdır, 4. Müesseseleri çağın hükümlerine göre saatin çarkları gibi ahenk ile çalıştırılması gereklidir. Buna göre de; a. İdarî ıslahat, b. Malî ıslahat, C Ordunun ıslahı, ç. Eğitimin ıslahı gibi top yekûn bir ıslahat paketi gereklidir¹²⁷.

Görüldüğü üzere, aslında ilk baştan itibaren olması gereken yenilenme ihtiyacı Ahmed Cevdet Paşa'nın tarihten süzdükleri olarak da görülebilir. Ancak Ahmed Cevdet Paşa'nın devlet nasıl kurtulabilir sorunu cevaplamaya azmettiği dönem bozulmanın sonuçlarının bütün azametiyle ortada durduğu, devleti ve toplumu bütünüyle sardığı ve kötü bir istikamete sürüklemeye başladığı yılları kapsamakta olduğundan çare arayışlarının önceki tecrübelerden çok daha farklı olması gerektiği anlaşılıyordu. Peki, bu farklılık nasıl olacaktı. Bunun cevabı Osmanlı'da "sorunlu" modernleşmeden neyin kastedildiğinin ortaya koyulmasıyla verilebilir. Ahmed Cevdet Paşa bunun için geçmişten örnekler verir. Geçmişe dair verdiği örneklerin hâl için önemli bir ders niteliğinde olduğunun farkında olan Ahmed Cevdet Paşa, gelecekte olması gereken modernleşme tasavvurlarına da zemin arayışına girer. Zira Ahmed Cevdet Paşa, devletin içinde bulunduğu durumun aciliyetinin farkındadır. Geçmişte neler yapıldığını bir tarihçi zihniyetiyle irdeler, hem kendisi için hem de devleti yönetenler için ders mahiyetinde sonuçlar çıkarır. Onun tespitleri ve nasıl olması gerektiğine dair teklifleri geçmişten gelen ve halen devam eden yanlışların üstesinden gelmeye yöneliktir. Ahmed Cevdet Paşa'nın mücadeleleri, geçmişten gelen yanlışlıkların devam ettiğinin ve bunlara yenilerinin eklenmeye çalışıldığının göstergesidir. "Sorunlu" modernleşmenin başlangıcını Lale devrine kadar Ahmed Cevdet Paşa, bu konudaki tespitlerini şu şekilde dillendirir:

"Ol asırda Devlet-i Aliyye'ce bir yeni medeniyet yoluna gidilmek ve asâkir-i muallime tertib edilmek efkârı zuhûr etmiş idi. Lâkin işin başından başlanmayıp kuyruğundan tutulmuş ve binânın temeline bakılmayıp sakfın nakşına özenilmiş yani Frengistan'da münteşir olan fûnûn ve sanâyiin neşr ve tervîcine himmet olunmak lazım gelür iken enhâr-ı medenîyyetin getirdüğü hass ve hâşâk-ı isrâf ve sefâhete aldanılmış idi. Ol vakit ise İstanbul halkı pek mütesallib ve mütaassıb olduğundan tabaka-i ulyâda bulunan me'mûrînin

127 Ceylan, *agt.*, s. 107.

bu refâtârından nefret ederek her dürlü muhdesâtta ürkmeğe ve tarz-ı cedid üzere yapılan ebniyeyi bile kerih görmeğe başlamışlar idi”¹²⁸.

Ahmed Cevdet Paşa’nın bu tespiti ve buna karşı oluşan tepkisi, hâl ile mazinin yanlışlara verdiği tepkinin benzerliğine işaret etmesi bakımından önemlidir ve yaşadığı döneme dair ele aldığı ve Avrupa ile mukayese ettiği kamuoyunun önem ve etkin bir konumda olduğunun mazi ile irtibatlı olarak ifade edilmesidir. Çünkü Ahmed Cevdet Tanzimat’ın en önemli meşrulaştırıcı cihazlarını elinde tutmaya gayret eden bir münevverdi ve bunun sorumluluğunu sonuna kadar taşımaya azmetmişti. Kamuoyuna bu kadar önem atfetmesinin sebebi, yaptıklarıyla yalnız kalmak kaygısından çok modernleşmenin devamlılığı ve selameti açısından gerekli olduğuna dair inancıdır. Bedri Gencer, Kamuoyunu modernleşmenin doğurduğu meşrûiyet krizinin tabîi sonucu olarak görür¹²⁹. Ancak Cevdet Paşa’nın kamuoyunun etkinliğini Lale devrinin sonunu götürmesi, kamuoyunun eskiden beri önemli bir unsur olarak değerlendirdiğini göstermektedir. Ahmed Cevdet Paşa’nın kamuoyunun önemini idrak ettiği diğer örnekler, III. Selim’in tahttan indirilip öldürülmesine varan olayların yaşanması sırasındaki süreç ile II. Mahmud’un Yeniçeri ocağını kaldırması sürecidir. Bunlardan biri, kamuoyunu dikkate almayan III. Selim’in başarısız olması ile diğeri ise kamuoyunu dikkate alan II. Mahmud’un başarılı olması ile sonuçlanmıştır. Her iki olay da kamuoyu, siyasî durumu değiştirmekte belirleyici rol oynamıştır¹³⁰. Ahmed Cevdet Paşa, bütün bunların farkında olduğundan yapılacak modernleşmelerde kamuoyu karşısında meşruiyet sorunu yaşamamak için gayret sarf etmiştir¹³¹. III. Selim’in Nizam-ı Cedid’ten başarı sağlayamamasının sebebi, planladığı reformların meşruiyet zeminini oluşturmadan gerçekleştirmeye çalışmasıdır¹³². II. Mahmud çok daha zor olan bir işi kamuoyunun desteği ile başardığını “*Bu vak’a, efkâr-ı umûmiyenin âlemde ne büyük tesîri olduğuna delil-i vazıhdır*”¹³³ cümleleriyle açıklar.

128 Anay, *agh.*, s. 72-73.

129 Gencer, *age.*, s. 680.

130 Neumann, *Araç Tarih*, s. 137; Gencer, *age.*, s. 681.

131 Ali Paşa’nın cenaze töreninde ortaya çıkan manzara karşısındaki “*Ali Paşa cenazesinde, halkın böyle zikir-i hayr ile yâd etmek âdet olan yerde sükût-ı tâmmı ihtiyar ettiklerini gördükten sonra artık efkâr-ı âmmeye mugayir hâl u hareketten be-gayret hafız ü ihtiraz eder oldum ve millet-i İslâmîye’de câri olan tezkîye usûlünün srr u hikmetini ol gün layıkıyla anlayabildim*” şeklindeki ifadeleri de kamuoyunun etkinliğini nasıl gördüğüne dair önemli bir örnektir. Gündüz, *Eğitimci Yönüyle*, s. 189.

132 Neumann, *Araç Tarih*, s. 110-111.

133 Gencer, *age.*, s. 681; “*Beş yüz senesinden ziyade istımrar ve istikrar ile temelleşmiş ve bunca vukuat-ı cesîmenin uhdesinden gelmiş Yeniçeri Ocağı’nın dört beş saat zarfında ortadan kaldırılması Cevdet Paşa’ya göre “Yeniçerilerin*

Osmanlı'daki kamuoyu çoğu zaman çok tutucu bir özellik taşır. Çünkü bu kamuoyu örf-adet ve dini tasavvurlara dayanmaktaydılar ve bu özellikler etkili bir kamuoyu oluştuğunda oldukça tehlikeli olmaları söz konusudur¹³⁴. Bu yanıyla, ayrıca meşruiyetin sınırlarını göstermektedir. Devlet adamlarının yapacağı yanlışlar, III. Selim vakasında olduğu gibi çok daha fazla yıkıcı olacak kamuoyu tepkisini çekecektir¹³⁵. Ahmed Cevdet Paşa'nın Avrupa'dan örnekler vermesi ilginçtir. Kamuoyunu sadece Osmanlı için değil Avrupa için de önemli ve etkili olduğunu düşünen Ahmed Cevdet Paşa, Avrupa'ya dair verdiği Napolyon örneği ilginçtir¹³⁶. Mısır örneği de bu minvalde sayılabilir. Ahmed Cevdet Paşa, Mehmed Ali Paşa'nın reformlarda başarılı olarak sonuç alabilmesini kamuoyu nezdinde meşruiyet zeminini oluşturmasına bağlar¹³⁷. Kamuoyunun dikkate alınması, reformların sürekliliği için önem arz etmektedir¹³⁸. Ancak bunun, kamuoyuna teslim olmak anlamına gelmediğini de ifade edelim. Zira böyle bir durum reformların anlamsız hale gelmesine sebep olacaktır¹³⁹. Ahmed Cevdet Paşa'nın kamuoyu ile ilgili yaklaşımlarındaki en önemli saik, şüphesiz toplumla Tanzimat arasında kalmak istememesidir. Bunun doğal bir sonucu olarak da Âli Paşa'nın cenazesindeki görüntü onun için önemli bir ayrım olmuştur. Ancak bu tarihten önce de kamuoyu ile ilgili tavrının açık olduğunu ifade etmek gerekir. "*Ali Paşa cenazesinde, halkın böyle zıkr-i hayr ile yâd etmek âdet olan yerde sükût-ı tâmmü ihtiyar ettiklerini gördükten sonra artık efkâr-ı âmmeye mugayir hâl u hareketten be-gayret haf ü ihtiraz eder oldum*"¹⁴⁰ ifadesi, meseleyi Ahmed Cevdet Paşa'nın gözünde daha somut bir hale getirdiğini göstermektedir.

Ahmed Cevdet Paşa'nın "Sorunlu" modernleşme ile ilgili tespitleri birkaç merkezde toplanabilir. Tabii ki bunun, alt başlıklara ayrılması da söz konusudur. Bizce Ahmed Cevdet Paşa'nın tespitleri arasında yer verdiği ve modernleşmenin sorunlu taraflarını en açık biçimde ifşa eden mesele modernleşme sürecinin

nefret-i âmmeye mazhar olmalarından ve bu dahi kavânin-i müesseselerinin münderis olmasından neş'et etmiştir" Şeker, *Modernleşme Devrinde İlimiye*, s. 23.

134 Ertekin, *agt.*, s. 73.

135 Neumann, *Araç Tarih*, s. 110-111.

136 Neumann, *Araç Tarih*, s. 137.

137 Neumann, *Araç Tarih*, s. 204; Ertekin, *agt.*, s. 70-71.

138 "Osmanlı'da değişim sürecinin hızlanmasına paralel olarak artan kamuoyunun siyasî işlevi, XIX. yüzyılda zirvesine çıktı" Genç, *age.*, s. 680.

139 Neumann, *Araç Tarih*, s. 204.

140 Şeker, *Modernleşme Devrinde İlimiye*, s. 23.

taklit odaklı yürütülmesidir. Bu, birçok soruna sebep olmuştur ve modernleşmeyi faydalı bir şey olmaktan çıkarmıştır. Yapılması gereken şey “*Ahval-i Avrupa’ya kesb-i malûmat birle bazı umûr-u nafi’âda, yani umûr-ı mülkiye ve maliye ve askeriyede onların ba’is-i necât ve kuvvelleri olmuş olan nizamâtın şeri’ât-ı İslâmiyeye ve Usûl-u Devlet-i Aliyye’ye*” uygun olanların alınmasıydı¹⁴¹. Ancak bu konuda Osmanlı devlet adamları seçici davranmamışlardır. Asıl olan “*Frengistanda münteşir olan finun ve sanayiün neşir ve tercicine himmet olunmak[ta]*” buna yeterli gayret gösterilmedi. Bu ise “*ordu ocaklarında devlete karşı nefret yarattı*”¹⁴². Avrupa’nın kendine özgü toplumsal yapıları ve kültürel değerleri alınmamalıdır¹⁴³. Taklit ise ifrat getirdi. Kaynağın sağlıklı olup olmadığına dikkat edilmedi¹⁴⁴. Sultan dahi bu rüzgâra kapıldı¹⁴⁵. Bu körü körüne taklit gelecekte üstesinden gelinemeyecek yaralar açacaktır¹⁴⁶. Bu yüzden, Ahmed Cevdet Paşa taklitçilikte direnenleri mütefernicin olarak niteler onları alafrangalığa özenenler olarak sınıflandırarak onlarla mücadeleye girişir¹⁴⁷.

Sorunları çözmek yerine üstünkörü tedbirlere başvurulması ise bir başka sorunu teşkil eder. Bunun temel sebebi de toplumu yeterince anlamamış, toplumun ihtiyaçlarını dikkate almamış ve mevcut sorunları çözmeye odaklanmamış kolaycı devlet adamlarının “iş ehli” olarak devlet kademelerine getirilmesidir. Yine entelektüel bir birikim gerektiren konu ise Avrupa’yı hangi saiklerin ileriye taşıdığını anlamadır. Burada onların kaydettiği üstünlüğün ilimlere önem verilmesi ile söz konusu olduğu gerçeği göz ardı edilerek meselenin ilmi yoluna dair esaslı bir ıslahat gerçekleştirilememiştir. Dolayısıyla da devletin içinde bulunduğu sorunlara yanlış teşhis koyuldu ve yanlış tedavi uygulandı. Bunun en bariz sonucu ise ortaya çıkan sorunlar taklitçilik ile aşılmaya çalışılmasıdır. Bu ise yenilikleri reddeden koyu bir taassubun oluşmasına sebep olmuştur. İyi niyetli olarak yapılmaya çalışılan birçok yenilik bu taassuba takılmış, sultanlar da dâhil olmak üzere tahtından

141 Meriç, *age.*, s. 139.

142 Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, YKY, İstanbul 2002, s. 134.

143 Murat Yılmaz, s. 388.

144 Ceylan, *agt.*, s. 117.

145 “*Sultan Abdülmecid Han hazretleri hakikaten melek-haslet bir pâdişâh-ı âlî-câh olduğu halde, o da nev’-i beşerden değil mi? Bu rüzgâr anı da çarpdı. Âlemin bu inkulâbâtı arasında, o dahi kadınlardan ba’zılarına mahabbet ü râğbet buyurdu. Nâsın haram olan mu’âmelâtına o dahi helâlinden olarak müşâreket buyurdu. Buna hiç kimse bir şey demiyordu. Fakat nisvân ile kesretti musâhabetinden nâşî vücûd-ı hümayûnlarına günden güne za’f gelmesi bâdî-i endîşe idi. Zîra halk kendisini pek ziyâde sevdiklerinden amn bu hâline müte’essif idiler*” Ahmed Cevdet Paşa, *Ma’rûzât*, s. 9.

146 Şimşirgil-Ekinci, *age.*, s. 34-35.

147 Cevdet Paşa, Tezakir I, s. 20; Ahmed Cevdet Paşa, *Ma’rûzât*, s. 200.

ve hayatından olmuştur. Çok vakitler kaybedilmiş, fırsatlar kaçırılmış ve devlet için süreç kritik bir hal almıştır. Ahmed Cevdet Paşa'nın sorunlu modernleşme konusundaki eleştirileri burada bitmemektedir. Özellikle cehalete yaptığı vurgu neden başarılı olamadık sorusunun en kestirme cevaplarından birini oluşturur¹⁴⁸. Tarih-i Cevdet'te de Osmanlı ıslahatçılarına verdiği en açık mesajlardan biri yine cehaletti ve bunun aslında ahlaksızlığa da sebep olduğuydu. Bunun yanında, yukarıda ifade edilen taklitçilerin de körü körüne batı siyasetçilerinin çıkarlarına alet olması, başarısızlığın diğer kestirme cevaplarından biriydi. Onun, "*Tarihinin kapsadığı dramatik olayları anlatışında söylemek istediği şey, Osmanlı Devleti'nin yaşamasının ne yeniliklere karşı körçesine direnme ne de batının körü körüne taklidiyle olacağı fikridir. Onda önemli olan, geçmiş batıdan alınacak taze bilimsel ve teknolojik güçlerle canlandırmayı başarmaktır*"¹⁴⁹. Ancak öyle bir yol çok uzun süre denenmedi bile. Ahmed Cevdet Paşa, Tezakir'de bu konudaki eleştirilerini şu şekilde ortaya koyar:

"sırf taklit yoluna gidildi. Binânın ihkâm-ı erkânına bakılmayıp nakşına özenildi. Emr-i terakkinin il el ü mebadisini istihsale çalışacağına malûmât ve âsâr-ı müteferriasına heves edildi. Bu yolda bile memleketin uğradığı hasarı kaabil-i ihsâ değildir. Eski merkubların i'mâlini ıslah yolunda işe başlamış olsaydık az vakit zarfında ayakkabı dikicilerimiz âlâ kundura dikmeği ve kırmızı meşin yapan debbâğlarımız âlâ kundura kerestesi yapmağı öğrenirlerdi. Acele kundura giymeye heves ettik... Biz o zamanlarda ileri gidiyoruz derken ne kadar geri gittiğimizi ve kuvvetimizden ne mertebe düştüğümüzü çok sonra anladık. Bizim bazı ahvâl-i husûsiyyemiz var ki diğer devletlere nâfi' olan bize muzırr olur. Onlara devâ-i âcil bize semmi helâhil olur. Burasını derk ü temyiz eylemek ise en dakik mesâ'ıldendir".

Buradaki ifadeler kolaycılığa kaçan bir taklitçiliği ifade ederken kolaycılığa sebep olan şeyin ise acelecilik olduğuna vurgu yapar¹⁵⁰. Bu acelecilik sosyal hayatın bünyesini ciddi tehlikelerle karşı karşıya bırakmıştır¹⁵¹. Bu yüzden taklit hem gereksizdir hem de yabancılaşmayı getirecektir¹⁵². Avrupalılaşmak ya da Batılılaşmak bir kabuk değiştirmek olarak da görülemez¹⁵³. Bu, aynı zamanda

148 Şeker, *Modernleşme Devrinde İlimiye*, s. 38.

149 Anay, *agh*, s. 74.

150 Ertekin, *agt*, s. 70-71.

151 Ceylan, *agt*, s. 91-92.

152 Meriç, *age*, s. 81.

153 "Bir yeni medeniyet yoluna gidilmek" fikri çoktan vardı Osmanlı devletinde. Bununla beraber batılılaşmak çok yanlış anlaşılmuş ve tatbik edilmmişti" Meriç, *age*, s. 138.

maziyi yıkmaktır. Bu yüzden çok iyi düşünülmelidir¹⁵⁴. Ancak cahillik buna manidir. Bilgisiz yapılan yenilik tasavvurları hep yanlış kararlar aldırılmıştır¹⁵⁵. Bunun doğal bir sonucu olarak “*nizâmât-ı cedîde münasebetiyle*” lüzumlu gördüğü Avrupalılaştırmanın, çizilen sınırların dışına çıkarak batı medeniyetinin bir gereği olan birçok “*Avrupakârî*” şeylerle ve *âlâfranğa işlerin ortaya çıkmasına sebep olduğunu ve neticede “hadd-i ma’rûf”un aşularak bütün bütün bir âlâfranğa yola döküldüğünü ve lüzumlu lüzumsuz her hususda Avrupa usûlüne uygun hareket edil[mıştır]*”¹⁵⁶. Ahmed Cevdet Paşa’nın modernleşme ile ilgili sınırları bellidir ve bir dayatmacı bir medeniyet anlayışını reddeder. Bunun doğal bir sonucu olarak da Batı medeniyetini kabul etmeye zorlayan bir anlayışı Ahmed Cevdet Paşa temsil etmez¹⁵⁷. Onun temel düşüncesi örnek alınan medeniyetin tanınması, alınacak yeniliklerin kendi bünyemizde oluşturacağı etkileri ve dolayısıyla da yabancılaşma tuzağına düşülmemesi üzerinde şekillenmiştir. Bu, onun için mazi ile hâlin irtibat durumunda kalması için oldukça önemlidir. Çünkü ileri taklit bir batılılaşma, mazinin tamamen terkedilmesi sonucunu doğuracaktır. Ancak Ahmed Cevdet Paşa maziyi, tamamen terkedilmesi gereken bir unsur olarak görmez¹⁵⁸. Zira, onun zihin dünyasında mazi ile hâl irtibat halinde bulunur. Bu yüzden o geleneğin peşinde mazinin bir yönü ile hâli inşa, geleceği de ihya etmek için önemli bir yerde konumlandırır¹⁵⁹. Bu düşünce ona, modernizmi, geleneğin bir kenarına yerleştirme imkânı vermiştir¹⁶⁰. Çünkü onda modernleşme ile batılılaşma aynı şey değildir bu yüzden ikisi arasındaki farkı

154 Meriç, *age.*, s. 39.

155 Gündüz, *Eğitimci Yönüyle*, s. 202; “*Bir aralık bazı zevat-ı fetanet-simat zuhur ile devletin umur-ı hariciyesini epeyce yohana kodular. Lâkin anlar da ahval-i memleketi bilmezlerdi. Bilmeyerek yaptıkları nizamlar ekseriya memleketin bir tarafına uyarırsa diğer tarafına ve bazı nefis-ül emre uymazdı. Bu cihetle kabil-ül icra olmazdı. Bakan A devletin mahkeme-i kübrası olan Meclis-i Vâlâ’da teşkil-i tarafeyn kaidesine riayet olunmazdı ve evvel ü ahir kadasker efendiler teşkil-i tarafeyn etmedikçe muhakemeye başlamazlar iken koca bir Meclis-i Vâlâ’da bunun lüzumu bilinmezdi*” Koç, *agt.*, s. 78.

156 Şeker, *Türk Zihniyet Dünyası*, s. 191.

157 “*Yenilikçi Osmanlıların ve Cevdet Paşa’nın düşüncelerinin temelinde evrensel bir uygarlık fikri yatıyordu. Böylece kendi uygarlık kavramlarını, inanç sınırlarını aşan bu ülküyü ulaştıracak en yüksek ülkü olarak tanımladılar*”, Karpat, *agm.*, s. 23.

158 Anay, *agb.*, s. s. 71.

159 Şeker, *Türk Zihniyet Dünyası*, s. 179.

160 “*Eski ile yenin kavşak noktasında duran Paşa, tarihi tecrübeyle modern olan unsurlar arasında zaruri olarak irtibatlar kurar. Zaruretlerin ve belirli ihtiyaçların şekliyle Batı ile yaklaşmanın çarelerini ararken uzaklaşmanın imkânlarını da elden bırakmaz; iki sınır arasında gider gelir. Nâdir görülen bir perspektifle Mecelle için kullandığı hem “İslâm nezdinde, hem de ecebiler indinde makbûl olan bir” eserdir ifadesi Paşa’nın vaziyetini meydana dökecek vasyftadır. Her kabın içindekini sızdırdığı bir gerçektir. Paşa burada Avrupalılara bir şekilde Müslümanlara da başka bir şekilde açıklanabilecek tarzda islâhat layihaları yazan Tatarcık Abdullah Efendi gibi isimlerin takipçisidir*” Şeker, *Türk Zihniyet Dünyası*, s. 183.

ortaya koymak isabetli yenileşme hareketlerinin zeminini oluşturmak açısından önemlidir.¹⁶¹.

Ahmed Cevdet Paşa'nın mazi ile hâli irtibat halinde tutmaya çalışmasını, döneminde güncel sorunlara dair bir refleks olarak değerlendirmek gerekir. Bu sorun Türk-İslam toplumunun hızlı bir şekilde değişmeye ve bununla birlikte Batı ile benzeşmeye başlamasıdır. Ahmed Cevdet Paşa da bunu aktüel olarak yaşamakta ve bir nevi yabancılaşmaya doğru hızlı bir gidişe şahitlik etmekteydi. Bu konuya Maruzat'ta çokça değinir. Özellikle Kırım Harbi sırasında İstanbul'a gelen on binlerce İngiliz ve Fransızların bu değişimde dinamo olarak rol oynadığının farkındaydı. Şu ifadeleri, ne demek istediğini açık bir şekilde göstermekteydi:

“Kırım muhârebesinde Fransız ve İngiliz asâkiri İstanbul'a vürûdlarında altınları su gibi akıtdılar. İstanbul esnâfı bu yüzden azim temettü etdiler. Ol esnâda vuku bulan sûr-i hümayûnlarda ise çarşu esnâfı, âle'l-hüsûs kuyumcular, fevkalâde istifâde ederek anlar da kibârâne yaşamağa alıştılar ve Boğaziçi'nde yalılar tutmağa kalkıştılar.. Sultan Abdülmecid Han hazretleri hakikaten melek-haslet bir pâdişâh-ı âlî-câh olduğu halde, o da nev'-i beşerden değil mi? Bu rüzgâr anı da çarpdı. Âlemin bu inkılâbâtı arasında, o dahi kadınlardan ba'zılarına muhabbet ü rağbet buyurdu... Ve bir de “ziyâde meyl ü muhabbet-i şâhâne mazhar olan kadınların masârifine hazineler mütehammil olmadığı hâlde, Reşid ve Fethi Paşalar bu bâbda teshilât göstermek üzere yarış ederler ve bu müsâbakatla yekdiğere galebe çalmak isterlerdi. Nihâyet hazinede tahammül kalmadığından Âli ve Fuad Paşalar da istikraz kapularını güşâd eylediler. Sonra hazinenin i'tibârı kalmadığından istikrâz da müşkil olarak aylıklar verilemez oldu”¹⁶².

Toplumsal yapıda meydana gelen erozyon başta sultan olmak üzere birçok kesimin hayatında büyük bir başkalaşmaya sebep olmuştur. Ahmed Cevdet Paşa'nın karşı olduğu modernlik anlayışı tam da buydu.

Ahmed Cevdet Paşa'nın sorunlu bulunduğu bir başka düzenleme Islahat Fermanı'dır. O, bu fermannın toplumsal yapıda ciddi bir soruna sebep olacağını düşünür. Çünkü Tanzimat'la birçok konuda önemli düzenleme gerçekleşmiş ve birçok düzenlemeye gidilmiştir ve gidilmeye devam ediliyordu. Bu ortamda yeni bir düzenleme toplumsal dengeyi alt üst edecek sorunlara sebep olacaktır:

“Elhasıl bir Islahat Fermanı'nın tanzimi icab-ı hâl ve zamaneden olup

161 Şeker, *Türk Zihniyet Dünyası*, s. 182-183.

162 Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 8-10.

bunu Reşid Paşa ve sâir erbab-ı politika tasdik etmekte oldukları hâlde bâzı mevadd-ı mündericesinin ta’dili mümkün iken vükelây-i hâzıra Avrupahlara hoş görünmek için bol doğradılar ve tedricen vakt-u zaman ile yapılacak şeyleri def’aten ilân ettiler”¹⁶³.

Ahmed Cevdet Paşa Islahat Fermanı’nı icab-ı hâle uygun görmez. Bu yaklaşım, islahatların doğru zamanda yapılması konusundaki genel tavrı ile uyumludur. Islahat Fermanı için söylediklerinin toplumsal karşılığı olan şeyler olduğunu göz önüne alırsak, onun isabetli bir yaklaşımda bulunduğunu söyleyebiliriz¹⁶⁴. Islahat Fermanı’nın Âli ve Fuat Paşaların Avrupa’ya hoş görünmek için ilan edildiği konusunda da eleştirileri vardır. Yani belli bir ihtiyacın ürünü olmaksızın uygunsuz bir zamanda ilan edildiğini düşünmektedir¹⁶⁵.

Ahmed Cevdet Paşa’nın karşı çıktığı bir diğer kavram Kanun-ı Esasi’dir. O, kanun-ı Esasi’yi gerekli görmez. O, meşrutiyet karşıtıydı¹⁶⁶. Ahmed Cevdet Paşa döneminde en güncel konularından olan Kanun-ı Esasi ve meclis üzerinde en fazla tartışma yapılmış konulardır. Bu konudaki fikirleriyle Ahmed Cevdet Paşa da bu tartışmaların merkezinde olan kişilerden biri olmuştur. Ahmed Cevdet Paşa Anayasa konusundaki yaklaşımı dinî bir düşünce etrafında şekillenir. O, anayasa taleplerini, “İslâm şeriatı bir devletin temel yasası ise, kanun-ı esâsî yapmaya ne gerek vardı?” sorusuyla karşılar. Onun için devletin temel yasası şeriatdır ve başkaca bir anayasaya gerek yoktur¹⁶⁷. Dönemin aydınlarından farklı olarak o, anayasa konusunda gelenekten taviz anlamına gelecek bir yenilikten yana değildir¹⁶⁸. Ahmed Cevdet Paşa için anayasanın tıpkı meclis gibi sultanın iradesinin üstünde bir konuma sahip olacağını düşünür ve buna karşı çıkar. Çünkü bu, bir anlamda saltanatın ve Hilafetin meşruluğu üzerinde büyük bir engel konumuna yükselebilir. Sultanın iradesinin sınırlarını ancak şeriat belirler ve şeriat da zaten mer’idir¹⁶⁹.

163 Cevdet Paşa, *Tezâkir I*, s. 74.

164 Ferman’a tepkiler bunu açıkça göstermektedir: Ehl-i İslâm’dan birçoğu “*Âba ve ecdadımızın kaniyle kazanılmış olan hukuk-ı mukaddese-i milliyemizi bugün ga’ib ettik. Millet-i İslâmîye millet-i hâkime iken böyle bir mukaddes haktan mahrum kaldı. Ehl-i İslâm’a bu bir ağlayacak ve\ matem edecek gündür*” deyu söylenirken, Rumların bazıları da “*Devlet bizi yahudilerle beraber etti. Biz İslâm’ın te’fövküne râzî idik, deyu itiraz eylediler.*” Cevdet Paşa, *Tezâkir I*, s. 68.

165 Musa Gümüş, “*Anayasal Meşrutî Yönetime Medhal: 1856 Islahat Fermanı’nın Tam Metin İncelemesi*”, *bilig* S. 47., 2008, s. 234.

166 Findley, *age.*, s. 257.

167 Berkes, *age.*, s. 298.

168 Gencer, *age.*, s. 670-671.

169 Kuran, *agm.*, s. 154.

Meşrutiyet hakkındaki mütalaası ve Anayasa meselesi Ahmed Cevdet Paşa için aynı zamanda mütefernicilerle bir mücadele konusudur. O, bu konuda en fazla Mithat Paşa ile mücadele etmiştir. Onun için anayasa mücadelesi aynı zamanda rejim mücadelesidir¹⁷⁰. Meseleye şeriat odaklı bakması anayasayı şeriatın kendine özgü anlamlarını eğip bükmenin manası olmadığını düşünür¹⁷¹. Onun Anayasa ya da meşruti yönetim algısı, aynı zamanda karşı karşıya gelmiş iki ayrı sistem, iki ayrı uygarlık ve iki ayrı anlam dünyası olarak şekillenir¹⁷². Ahmed Cevdet Paşa bu ikiliği, birbirlerine kaynaştırılmaz olarak görmekteydi. Tanzimat'ın içinde, sadece yan yana durabilirdi¹⁷³.

Ahmed Cevdet Paşa'nın En Büyük Zaferi Mecelle

Ahmed Cevdet Paşa, mecellenin yazılmasını “*bir büyük hizmet-i dâniyye*” olarak görür. Herkesin böyle gördüğünü ifade eder. Yine mecellenin yazılması sürecinin büyük bir mücadele şeklinde geçtiği, “*Lâkin ihtidalarında muhâlifin gürûhu, bunu yarım bıraktırmak için çok çalışmışlar ve çok entrikalar çevirmişler idi*”¹⁷⁴ şeklindeki açıklaması göstermektedir. Onun Mecelle konusunda verdiği mücadelenin iki büyük cephesi olduğunu ifade etmek gerekir¹⁷⁵. Zira bu iki büyük cephenin birinde müteferniciler dediği taklitçi ve aşırı reformcu grup¹⁷⁶, diğerinde eskiye sıkı sıkıya sarılan ya da yeniliklere karşı çıkan ve ilmiyede (meşihat) de temsili bulunan mutaassıp grup¹⁷⁷. Ahmed Cevdet Paşa bu uğurda çok nikbetlere maruz kalmıştır¹⁷⁸. Meselenin daha ilginç yanı, mensubu olduğu ve kendisini gayet iyi tanıyan medrese ehlinin de

170 Ancak Ebul'ula Merdin, “*Cevdet merhumun garp hukukile esasen ünsiyeti azdır. Nitekim Padişahın salâhiyeti hakkındaki telakkisi hukuku amme bakımından muasır telakkilere uymamakta ve Meşrutiyen usulüne dair olan mütaleası asrın ihtiyaçlarına cevap verememektedir*” ifadeleriyle ise Ahmed Cevdet Paşa'yı asra mahkûm ediverir. Merdin, 9-10; Eygi, agm., s. 9.

171 Kuran, s. 154.

172 Berkes, *age.*, s. 298.

173 Ceylan, *agt.*, s. 123-124.

174 Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 200-201.

175 Neumann, *Araç Tarih*, s. 212; Keskiöglü, agm., s. 229.

176 Hulusi Yavuz, “Ahmet Cevdet Paşa ve Mecellenin Tedvini”, *Ahmet Cevdet Paşa (1823-1895) Vefatının 100. Yılına Armağan*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997, s. 280.

177 Neumann, ilmiyenin, özellikle Meşihat'ın Mecelle'yi engelleme amacına dair şu ifadeleri kullanır: “*Şeriatın İlmîyenin idari kontrolünden çıkmasına karşı koyan şeyhülislamlığın bütün engellemelerine rağmen, Babîâlî nezdinde oluşturulan bir komisyon, Cevdet'in riyasetinde Hanefî fıkhnın birçok konudaki hükümlerini seçerek ve sistematikleştirerek bir Osmanlı medeni kanunu anlamına gelen Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye'yi bir araya getirir*” Neumann, “Tanzimat Bağlamında”, s. 84; Ertekin, *agt.*, s. 73.

178 Gencer, *age.*, s. 397.

karşı çıkmasıdır¹⁷⁹. Bu da göstermektedir ki Ahmed Cevdet Paşa, bu iki grubun arasında bir yerlerde durmaktadır. Bu yüzden yetiştiği ilmiye temsilcilerinden meseleye yaklaşım tarzı nedeniyle ayrılır¹⁸⁰. O, zamanın icaplarına uygun bir tavır alınması gerektiğine inanır. Yukarıda da toplu olarak verdiğimiz şu kavramlar onun meselede durduğu yeri tayin etmek açısından önemlidir. Onun bu kavramsallaştırmaları aslında kendinden önce ya da kendi döneminde tekrarlanan hataların sebebini tayin etmede de anahtar vazifesi görür. Bu kavramlar onun tenkitlerini göstermesi nedeniyle de meselenin nasıl olması gerektiğine ışık tutmaktadır. Çünkü meccellenin de en önemli kaidesi olan zamanın değişmesiyle ahkâmın değişebileceği hükmü Ahmed Cevdet Paşa'nın dikkat çekmek istediği en önemli mesele idi¹⁸¹. Zira bundan kaynaklanan birçok sorunun, toplumu ve devleti kötü bir akıbete götürmekte olduğunu görüyordu. Mütefercinlerle mücadelesi ise maziye tamamen zihin dışına iterek yabancılaşmaya sebep olan koşulların oluşmaması üzerinde olmuştur. Çünkü mücadele ettiği grup alafranga efkâra tabidir ve taklitçilik konusunda da uzun bir süredir oldukça faal bir tavır içindedirler¹⁸². Onların yeni bir medeni kanun diye yürürlüğe koymak istedikleri şey Fransız Kod Sivil (Code Civile)'dir. Ancak “*Devlet-i Aliyye şer‘-i şerif üzere müesses olduğundan kavânin ü nizâmâtıha kavânin-i şer‘iyye esâs olma[sı] lazım gelir*” mütefercinin ise Kod Sivil'in mahkemelerde meri'ü'l-icra olması fikrindedir. Ahmed Cevdet Paşa'nın fikrini benimseyen karşı grup ise “*ilm-i fikhun mu‘âmelât kısmından icâbât-ı zamânîyyeye muvâfık olan mesâil-i şer‘iyye cem‘ olunarak, ehl-i İslama göre ahkâm-ı şer‘iyye olup, teba‘a-i gayr-ı müslimeye göre dahi, kanûn i‘tibâr olunmak üzere bir kitâb te‘lif olunmak re‘yinde idiler*”¹⁸³. Büyük tartışmalardan sonra Şirvanizade Rüşdi Paşa, Fuat Paşa ve Ahmed Cevdet Paşa'nın müdafaasını yaptıkları İslam Hukuku'nun zengin ve işlenmiş bir dalı olan Hanefi fikhının kanunlaştırılması tezinin uygulanması yönünde karar alındı¹⁸⁴. Medeni kanun savaşını Ahmed Cevdet Paşa cephesi

179 Yavuz, “Meccellenin Tedvini”, s. 280.

180 Gencer, *age.*, s. 628.

181 Mustafa Gündüz, *Osmanlı Mirası Cumhuriyet'in İnşası*, Lotus Yayınları, İstanbul 2010, s. 27.

182 Yavuz, “Meccellenin Tedvini”, s. 280.

183 Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 200; İsmail Kara, “*Cevdet Paşa'nın Mecelle için kullandığı “mesail-i şer‘iye cem‘ olunarak, ehl-i İslama göre “ahkâm-ı şer‘iye” olup tebaa-i gayrimüslimeye göre dahi “kanun” itibar olunmak (...)*” ibaresindeki “ahkâm-ı şer‘iye” ve “kanun” ayırımı vurguları, Osmanlı devlet ricalinin ne yaptığının tamamen farkında olduğunu gösterme[ktedir]” ifadesiyle Ahmed Cevdet Paşa'nın ne yaptığının farkında olduğunu işaret eder. Kara, *Din ile Modernleşme Arasında-Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri-*, (4. Basım), Dergâh Yayınları, İstanbul 2014, s. 59-60.

184 “*Mecelle, Yeni Osmanlılar ve Ahmed Cevdet gibi aktif gelenekselcilerin özsel yeterliğine mutlak inandıkları fikhîta hissettikleri şekli yenilik ihtiyacının ürünüydü. Gerek Yeni Osmanlılar gerekse de Ahmed Cevdet'in fikhun özsel yeterliğine duydukları inanç, Mecelle'nin mukaddime mazbatasındaki cümleyle ifade edilmişti: “İm-i fikh ise bir*

kazandı¹⁸⁵. Bu büyük bir zafer olarak da kabul edilmelidir. Çünkü Mecelle, ne ticaret ve ne de borçlar kanunu gibi laik yönü ağırlıkta olan bir kanundu. O, toplumun yeniden tanzim edilmesinde en önemli hukukî metinlerin belki de en başında geleniydi. Zira 19. asrın ikinci yarısından itibaren hızlı bir değişime ve yabancılaşmaya doğru, topluma yerli bir zihnin ürünü olan bir kanunla mukabele yapılması gerekiyordu. Ahmed Cevdet Paşa'nın mücadelesinin en önemli yönünü bu oluşturuyordu. Onun şekil olarak modernliğe taviz verdiği en önemli konu Mecelle olmuştur¹⁸⁶. Ancak Mecelle onun mütefernicilere ve mutaassıplara karşı zafer olmuştur. Onun bu mücadelesi aynı zamanda muarızlarıyla uğraşma şeklinde de söz konusudur¹⁸⁷. Aslında Mecelle Ahmed Cevdet Paşa için büyük bir imtihan da olmuştur. Çünkü Mecelle'nin telifi sırasında o kadar çok sorun çıkarılmıştır ki birkaç kez merkezden uzaklaştırılmasına sebep olmuş ve muarızlarının gadrine uğramıştır¹⁸⁸. Bu yüzden belki de hayalini kurduğu Şeyhülislamlık ve hedeflediği Sadrazamlık koltuğuna oturamadı¹⁸⁹. Zaten mücadelesi de bu koltuklara oturmak değildi¹⁹⁰. Onun Mecelle konusunda verdiği mücadele, ülkeyi Fransız Medeni Kanunu'nun taklidinden ve tatbikinden korumuştur¹⁹¹. Ancak Mecelle hem toplumun hızlı değişmesinin bir sonucu hem de ikmal edilmemesi nedeniyle

bahr-i bî-pâyân olup bundan durer-i mesâil-i lâzîmeyi istinbât ile hall-i mes'ele edebilmek hayliden hayli maharet ve melekeye mevkûftur" Gencer, *age.*, s. 397; Eygi, *agm.*, s. 9.

185 Ahmed Cevdet Paşa'nın zaferinin haklı sebepleri vardı: "*Cevdet'i çağdaşı ulemâ arasında yegâne kılan, sahip olduğu siyasî bilinç sayesinde bireysel ve kolektif olarak mevcut ilmi potansiyeli harekete geçirmeyi bilmesiydi. Aktivizmiyle çağdaşı ulemâ içinde öne çıkan Cevdet, bir orkestra şefi gibi zamanındaki atıl ilmi potansiyeli harekete geçirmede kritik bir işlev gördü ki bu orkestrasyonun en belirgin örneği, Mecelle projesiydi*" Gencer, *age.*, s. 506-507.

186 Gencer, *age.*, s. 783; "*Mecelle, Fransız Code Civil'in [Medenî Kanun] bilinçli bir taklidi olmak üzere Hanefî hukukunun bazı alanlarının kanunlaştırılmasıydı. Muhtevada İslâmî, ama biçim ve kavrayış açısından Fransız'dı. Bu gelişmeler, dolayısıyla, şeriatın dar anlamda modern hukuk olarak yeniden tanımlanması ve İslâmî entelektüel hayatta marjinalleşmesi sonucunu doğurdu*" Şeker, *Modernleşme Devrinde İtmiye*, s. 32.

187 Keskiöğlü, *agm.*, s. 228.

188 Gencer, *age.*, s. 397; Şeker, *Modernleşme Devrinde İtmiye*, s. 33.

189 Baysun, "Cevdet Paşa", s. 218-220.

190 "*Şahsiyetini tebarîz ettirmeye çalıştığımız büyük adamın hususiyetleri arasında, ikbal ve iktidar hırsı dikkati çekiyor. Deruhitte ettiği vazifeleri hakkıyla başardığı görülen bu zat, Reşid Paşa'nın sağlığında, henüz pek yüksek makamlara göz dikecek derecede belirmiş bir sima değildi. Tanzimat'ın hanisi 7 Ocak 1859 'da vefat ettiği zaman Cevdet Eşfendi otuz altı yaşında bulunuyor, ma'amañih seneler geçip de devlet işlerinde tecrübe kazandıkça, genç hocanın, kalbinde gizlenen emeller yavaş yavaş satha doğru çıkıyordu*" Baysun, "Cevdet Paşa", s. 217; Cavit Baysun'un bu ifadeleri önemli bir abartı içeriyordu. Bunun en büyük delili ömrü boyunca yaptığı işte iktidar için herhangi bir gruba kapılanmamasıdır.

191 Eygi, *agm.*, s. 10.

olması gerekenden çok daha az yürürlükte kalmıştır¹⁹². Buna rağmen Tanzimat’ın bir abidesi olma özelliğini yitirmemiş, İslam ve ecnebler indinde makbul bir eser olmuştur¹⁹³. Çünkü “*Mecelle, tıpkı Medenî Kanununun kabulü sırasındaki inkılâpçılık ruh ve anlayışıyla mukayese edilebilecek şekilde, devrinin, ruh ve kültürüne uygun, onunla mütenâsîp ileri bir hamlesi [hüviyetindedir]*”¹⁹⁴. Mecelle’nin bir diğer özelliği Ahmed Cevdet Paşa eliyle hukuk dilimize yaptığı katkıdır¹⁹⁵. Yine Mecelle’yi Ahmed Cevdet Paşa’nın modernleşme mantığını ve entelektüel kimliğini yansıtan önemli bir örnek olarak görmek yanlış olmasa gerekir¹⁹⁶. O, hazırladığı Mecelle ile fıkıhı hayata yayarak hukukşinaslığını sergiler¹⁹⁷. Ahmed Cevdet Paşa Mecelle’nin hazırlanmasında ortaya koyduğu özveri ile aynı zamanda ilk Müslüman Türk Medenî Kanununun altına imzasını atmıştır¹⁹⁸.

Ahmed Cevdet Paşa’nın Mecelle’ye verdiği görev devrin hukukî ihtiyaçlarını karşılaması ve ithal kanun metinlerine mahal bırakmamasıydı¹⁹⁹. Bu, Ahmed Cevdet Paşa’nın yerliliğe ve mazi ile halin irtibatlı olmasına verdiği önemi göstermektedir. O, bir içtihat kapısı açmadı ama önemli bir eksikliğin giderilmesinde önemli bir rol oynadı. Mecelle her ne kadar bir komisyonun elinden çıkmış olsa da en son olarak Ahmed Cevdet Paşa’nın tashihinden geçmişti²⁰⁰. Bu da Mecelle’yi bir dereceye

192 Gencer, *age.*, s. 783; Gür, *age.*, s. 212.

193 Ahmed Cevdet Paşa, *Ma’rûzât*, s. 213; Şeker, *Modernleşme Devrinde İlimye*, s. 32-33.

194 “*Avrupa kat’asında en ibtida tedvin olunan kanunname Roma kanunnamesi dir ki şehri-i Kostantiniyye’de bir cem’iyet-i ilmiyye ma’rifetiyle tertib ve tedvin olunmuş idi. Avrupa kanunlarının esasıdır ve her tarafta meşhur ve mu’teberdir. Fakat Mecelle-i ahkâm-ı adliyyeye benzemez. Beyinlerinde çok fark vardır. Çünkü o beş altı kanunşinas zatın ma’rifetiyle yapılmıştır. Bu ise beş altı fakih zatın ma’rifetiyle vaz’-ı ilâhî olan şeriat-i garrâdan ahz ü iltikâat edilmiştir. Avrupa kanunşinaslarından olup bu kerre Mecelle’yi mütalâ’a ve Roma kanunnamesi’yle mukayese eden ve ikisine dahi mücerred eser-i beşer nazariyle bakan bir zat dedi ki “Âlemde cem’iyet-i ilmiyye vasıtasıyla re’sen iki def’a kanun yapıldı. İkisi de Kostantiniyye’de vuku’ buldu. İkincisi tertib ve intizamı ve mesâilinin hüsn-i tensik ve irtibatı hasebiyle evvelkiye çok müreccah ve fâ’iktir. Beyinlerindeki fark dahi insanın ol asırdan bu asra kadar âlem-i medeniyette kaç adım almış olduğuna bir güzel miyastır”* Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 1-12, (Yayımlayan: Cavit Baysun), 3. Baskı, Ankara 1991, s. 64; “*Code Çivile tercümesinin getirilmesi temayüllerine rağmen, tamamıyla yerli ve orijinal surette Mecelle’nin tedvini faaliyetleriyle o muhteşem âbide kuruldu*” Gür, *age.*, s. 104; Gür, *age.*, s. 212; Gündüz, *Eğitimi Yönüyle*, s. 195.

195 Tanpınar, *age.*, s. 178; Kemal Yavuz, *agm.*, s. 229.

196 “*Mecelle pek geniş ölçüde zamanın entelektüel hayatında önde gelen bir sima olan bilim adamı, tarihçi ve dahi hukukçu Ahmet Cevdet Paşa’nın eseriydi*” Lewis, s. 122.

197 Tanpınar, *age.*, s. 162-163, 165.

198 Yavuz, “*Mecellenin Tedvini*”, s. 279.

199 Koç, *agl.*, s. 42.

200 Ahmet Şimşirgil-Ekrem Buğra Ekinci, *Ahmed Cevdet Paşa ve Mecelle*, KTB Yayınları, İstanbul 2009, s. 51; “*Cevdet Paşayı çekemeyen bu güruh 1870’te onu Mecelleden attırdılar. O zamana kadar 4 kitap neşr olunmuş, beşinci hazırlanıyordu. Vedia adlı altıncı kitabı Cevdet Paşa’sız yaptılar, hatalı oldu. Tenkide uğradı. Bu*

kadar Ahmed Cevdet Paşa'nın malı yapar²⁰¹.

Ahmed Cevdet Paşa ile ilgili en olumsuz yaklaşımlar ise Mithat Paşa'nın yargılanması konusundaki konumuna dairdir. Bu yaklaşımlardan birisi İsmail Hakkı Uzunçarşılı, diğeri ise Ahmet Hamdi Tanpınar'a aittir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *“Alim, fazıl ve değerli bir zat olan Cevdet Paşa maalesef karakter zaafı ile malul olup Yıldız mahakemesinden sonra Abdülhamid tarafından dört bin liraya sarraf Köçeoğlu Agop'tan satın alınan Bebek'teki Mütercim Rüştü Paşa yahısı kendisine ihsan olunmuştur”*²⁰² ifadeleriyle Cevdet Paşa'yı sertçe eleştirir. Ahmet Hamdi Tanpınar da, *“Cevdet Paşa'nın şahsiyetindeki istiklâlsizlik! Kullanan elle şahsiyeti adeta değişir. Tanzimat ondan arkadaş istemişti; o, arkadaş oldu. Abdülhamid'in sadece alete ihtiyacı vardı; Cevdet Paşa alet oldu”*²⁰³ sözleriyle eleştirir.

Sonuç

Ahmed Cevdet Paşa 19. asra ruhunu tam anlamıyla yansıtan kişilerden biridir. O, Tanzimat devlet adamı özelliklerini en iyi aksettiren, bunu dönemi ile bütünleştiren önemli bir münevver devlet adamıdır. Tanzimat'ı ise bütünüyle içselleştirmesi ve kötü sonuçlarına rağmen Tanzimat'a sonuna kadar sahip çıkması, dönemin ruhunu yansıması açısından da bize önemli veriler sunar. Ahmed Cevdet Paşa kendine has duruşu ve yaklaşımı ile dönemini eğiten, yetiştiren, belli bir anlayışa hapsolmamış, mihrabını devlet nasıl kurtulabilir sorusu ile belirleyen ve devletin kurtulabilmesinin etrafındaki bütün unsurları sahiplenen dolayısıyla da dönemin yüküne omuz atan bir devlet adamıdır. Onun, dönemin bazı sorunlu yönlerini düzeltmek için ortaya koyduğu çabaları, aynı zamandan geleceğin de inşası olarak kabul edilmelidir. Mazi ile irtibat biçimi ise mazi-hâl-gelecek üçlüsünü birbirine bağlayan zinciri ellerinde tutan bir aktör olduğunun en nezih göstergesidir. Osmanlı modernleşmesinin mazisine ve hâline vakıf olduğu için atıye yol alışı biçimine de vakıftı. Bu ise, onun için önemli olan kıymetlerin mazi-hâl-ati düzlemine nasıl bir yön vermesi gerektiğine dair önemli veriler sunmaktadır. O, modernleşmenin

işin onsuç olamayacağı anlaşıldı ve 1871 de onu tekrar Mecelle'nin başına getirdiler. Hatalı çıkan Vedia kitabı toplattırılıp iptal edildi. Yerine Emânât adıyla yenisi yazıldı” Keskiöğlu, agm., s. 228.

201 *“Cevdet Paşa'nın en büyük hizmetlerinden birinin kanun tanzimi sahasında olduğunu ve nesredildiği tarihten, Medeni kanunun kabulü ne kadar geçen zaman zarfında Türk cemiyetinin faaliyetini idare eden başlıca kanun külliyatını, Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye'yi bu zatın himmetine medyun- bulunduğumuzu unutmamalıyız”* Baysun, “Cevdet Paşa”, s. 225.

202 Hakkı Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1967, s. 358.

203 Tanpınar, *age.*, s. 167.

bilimsel bir bilgi birikiminin imkânları ile söz konusu olabileceğini baştan beri sağlıklı bir şekilde muhakeme edebildiği için uyarılarına, dönemin aktüel meselelerine yaklaşımları ile şekil ve istikamet verecek tarzda dile getirebilmiştir. Osmanlı modernleşmesinin üç ayrı istikamet, üç ayrı ideoloji ve de üç ayrı içerikle yol aldığı herkesçe malumdur. Bu üç modernleşme tipi Muhafazacı (geleneksel) modernleşme, terkibi modernleşme ve iktibasî modernleşme şeklinde tezahür etmiştir. Ahmed Cevdet Paşa'nın, bu üç tipten birincisine, yani Muhafazacı -geleneksel- modernleşme tipinin bir üyesi olduğunu ifade edebiliriz. Ancak onun muhafazacı anlayışı, düşüncesini maziye hapsedmez, zamanın icabına uygun bir tavır almaktan alıkoymaz ve Tanzimat ideolojisinin dışında tutmaz. Bunlar ise onun devrinde yanlış giden şeylere karşı reflekslerini belirler. Onun dikkat kesildiği kavramlar, modernleşmenin istikamet yörüngesidir ve dönemin hâkim anlayışı ile mücadele içindedir. Mücadelesini verdiği düşünce dünyası, karşısındaki ile birlikte, tıpkı Tanzimat gibi ikilik barındırır. Bu ikilik Ahmed Cevdet Paşa'nın şahsında cem ettiği bir anlayışın da tezahürüdür. Bu tezahür aynı zamanda Ahmed Cevdet Paşa'ya devrinin aynası olma fırsatı verdiği için döneme ışık tutmaktır. Ahmed Cevdet Paşa'yı “sorunlu” modernleşme ile mücadele halinde görmemiz, aslında dönemin devlet adamlarının aralarındaki farklara ışık tutan önemli veriler sunmaktadır. Bu veriler ise bize, Osmanlı modernleşmesinin ideolojik cephelelerini net bir şekilde ortaya koyma, karşılaştırma yapma ve sonuç olarak dönemi anlama imkânı vermektedir. Dönemi anlamak için Ahmed Cevdet Paşa'ya bakmak yeterlidir diyebilmemizin esrarı burada gizlidir. Ahmed Cevdet Paşa dönemin etkin bir aktörü olmakla birlikte onu bugün de gündemde tutan iki şey vardır. Bunlardan biri Tanzimat diğeri ile Mecelledir. Birincisinde onun tavrını, ikincisinde de eserinin görürüz. Bu iki kavramın aktüel bir şekilde gündemde kalması ve dönemini aşması, aslında ortaya koyulan tavır ve oluşturulan eserin birbirini tamamlaması ile ilgilidir.

Ahmed Cevdet Paşa sorunlu modernleşmeyle mücadele ederken tekliflerde de bulunmayı ihmal etmemiş bir münevver devlet adamıdır. Efendilikten Paşalığa geçişte, sorunlara çözüm üretebilen bir zihnin yansımalarını görürsünüz. İşte bu zihin yansımaları, Ahmed Cevdet Paşa'yı döneminde, hatta döneminden sonra aktüel kılan önemli bir sonuçtur. Ahmed Cevdet Paşa'nın, eserleri ile döneminin röntgenini çekmesinin bu zihin yansımaları ile ilgili olduğunu ifade edebiliriz. Ahmed Cevdet Paşa dönemi yetiştiren bir mekteptir. Dönemi yetiştirirken de kendini dönemin bir parçası haline getirerek sistemin dışında kalmaya razı olmaz, olmaz ki, gidişata dair bir şeyler yapabilsin. 1850-1890 gibi yarım asra yakın

devletin modernleşme politikasını yönlendirmek için uğraştı. Onun karşısında iki grup vardı. Birisi mensubu da olduğu ilmiyenin mutaassıp kesimi, diğeri ise mütefernicin diye sınıflandırdığı aşırı modernistler. Ahmed Cevdet Paşa bu iki grubun ortasındadır ve iki grubunu zaman zaman arasında kalmıştır. Bu durum ise Ahmed Cevdet Paşa'nın özgün bir entelektüel zihin dünyasına sahip olduğunu göstermektedir. Zaten Ahmed Cevdet Paşa'yı aktüel yapan da bu özelliğidir. O, bu özelliği ile dönemin devlet adamlarını aşmış, onların mektebi durumuna gelmiştir. Dönemi yetiştirmesi bununla ilgilidir.

Kaynaklar

Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, haz. Yusuf Halaçoğlu, Çağrı Yayınları, İstanbul 1980.

Akgündüz, Ahmet, “Ahmet Cevdet Paşa ve Kanunlaştırma Hareketleri”, *Ahmet Cevdet Paşa (1823-1895) Vefatının 100. Yılına Armağan*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997, s. 335-341.

Aliye, Fatma, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, Bedir Yayınları, İstanbul 1985.

Anay, Harun, “Ahmet Cevdet Paşa'nın Modernizme Bakışı”, *Ahmet Cevdet Paşa (1823-1895) Vefatının 100. Yılına Armağan*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997, s. 67-77.

Baysun, Cavid “Tezakir Hakkında”, *Cevdet Paşa Tezakir 1-12*, yay. Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.

Baysun, Cavid, “Cevdet Paşa Şahsiyetine ve İlim Sahasındaki Faaliyetine Dair”, *Türkiyat Mecmuası*, C XI, İstanbul 1954, s. 214-230.

Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, YKY, İstanbul 2002

Bouquet, Olivier, *Sultanın Paşaları (1939-1909)*, (Devrim Çetinkasap), İşbankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016.

Cevdet Paşa, *Tezâkir*, C 1-12, 3. Baskı, haz. Cavid Baysun, Ankara 1991.

Cevdet Paşa, *Tezâkir*, C 13-20, 2. Baskı, haz. Cavid Baysun, Ankara 1986.

Cevdet Paşa, *Tezâkir*, C 21-39, 2. Baskı, haz. Cavid Baysun, Ankara 1986.

Cevdet Paşa, *Tezâkir*, C 40-Tetimme, 2. Baskı, haz. Cavid Baysun, Ankara 1986.

Ceylan, Kâzım, *Ahmed Cevdet Paşa ve Osmanlı Devleti'nin Çöküşü Karşısındaki Düşünceleri*, (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1996

Chambers, Richard L., “The Education of a Nineteenth-Century Ottoman Alim, Ahmed Cevdet Paşa”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 4, No. 4 1973, p. 440-464.

Çetinsaya, Gökhan, “İslâmi Vatansızlıktan İslâm Siyasetine”, *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce 1-Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi*, 8. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 265-272.

Doğan, İsmail, “Sosyolojik Bir Malzeme Olarak Tezahir”, *Ahmet Cevdet Paşa (1823-1895) Vefatının 100. Yılına Armağan*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997, s. 229-245.

Erdem, Sami, “Mecelle (Medjelle)”, *Encyclopedia of The Ottoman Empire*, ed. Gâbor Âgoston-Bruce Masters, Printed in the United States of America 2009, p. 355-357.

Ertekin, Ferdi, *Geç Dönem Osmanlı Düşüncesinde Muhafazakâr Yenileşme Arayışları (1878-1918) Ahmed Cevdet Paşa, Babanzâde Ahmed Naim Elmalılı Hamdi Yazır*, (İstanbul Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2014

Esirgen, Seda Örsten, “Osmanlı Devleti’nde Medeni Kanun Tartışmaları: Mecelle mi, Fransız Medeni Kanunu mu?”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 29., 2011, s. 31-48.

Eygi, Mehmed Şevket, “A. Cevdet Paşa ve Mecelle”, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, Bedir Yayınları, İstanbul 1985.

Ferrard, Cristopher, “The Belagat-i Osmaniye of Ahmed Cevdet Paşa And Its Critics”, *Osmanlı Araştırmaları*, S. VII-VIII, İstanbul 1988, s. 309-346.

Findley, Carter V., *Osmanlı İmparatorluğu’nda Bürokratik Reform, Babiâli, 1789-1922*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2014.

Gencer, Bedri, *İslam’da Modernleşme (1839-1939)*, Lotus Yayınları, Ankara 2008.

Gümüş, Musa, “Anayasal Meşrûti Yönetime Medhal: 1856 Islahat Fermanı’nın Tam Metin İncelemesi”, *Bilig*, S. 47, 2008, s. 215-240.

Gündüz, Mustafa, *Eğitimci Yönüyle Ahmed Cevdet Paşa*, Doğubatu Yayınları, İstanbul 2012.

Gür, Refik, *Hukuk Tarihi ve Tefekkürü Bakımından Mecelle*, İkinci Basım, İstanbul 1977.

İzgör, Ahmet Zeki, *Müslüman, Osmanlı ve Modern Ahmet Cevdet Paşa*, 2. Baskı, İstanbul 2016.

Kara, İsmail, *Din ile Modernleşme Arasında-Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, 4. Basım, Dergâh Yayınları, İstanbul 2014.

Karpat, Kemal, “Tarihsel Süreklilik, kimlik Değişimi ya da Yenilikçi, Müslüman, Osmanlı ve Türk Olmak”, *Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye’si*, çev. Sönmez Taner, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2004, s. 19-50.

Keskioğlu, Osman, “Ahmed Cevdet Paşa (1822—1895) Hayatı ve Eserleri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 2, Ankara 1952, s. 221-234.

Koç, Elif Merve, *Ahmet Cevdet Paşa ve Osmanlı Devleti’nde Eğitimin Modernleşmesi*, (İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2017.

Kuran, Ercüment, “Türk Tefekkür Tarihinde Ahmed Cevdet Paşa’nın Yeri”, *Türkiye’nin Batılılaşması ve Millî Meseleler*, 3. Baskı, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2007, s. 149-155.

Küçükler, Osman Zahit, *Osmanlı Devleti’nde Eğitimde Modernleşme ve Encümen-i Daniş*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2016

Lewis, Bernard, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, çev. Metin Kıratlı, TTK Yayınları, Ankara 1993.

Mardin, Ebül’ula, *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmed Cevdet Paşa*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1996.

Meriç, Ümit, *Cevdet Paşa’nın Cemiyet ve Devlet Görüşü*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1975.

Mustafa Gündüz, *Osmanlı Mirası Cumhuriyet’in İnşası*, Lotus Yayınları, İstanbul 2010.

Neumann, Christoph K., “Tanzimat Bağlamında Ahmet Cevdet Paşa’nın Siyasî Düşünceleri”, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce 1-Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi*, 8. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 83-87.

Neumann, Christoph K., *Araç Tarih Amaç Tanzimat Tarih-i Cevdet’in Siyasî Anlamı*, çev. Meltem Arun, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000.

Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 19. Basım, İletişim Yayınları, İstanbul 2000

Öz, Mehmet, *Kanun-ı Kadim’in Peşinde Osmanlı’da Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları*, 6. Baskı, 2015.

Özcan, Azmi, “Sultan II. Abdulhamid’in Pan-İslâm Siyasetinde Cevdet Paşanın Tesiri”, *Ahmet Cevdet Paşa (1823-1895) Vefatının 100. Yılına Armağan*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997, s. 123-141

Özşavlı, Halil, “Cemil Meriç’in Eserlerinde Ahmet Cevdet Paşa”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, Vol. 2, Issue 2, 2009, p. 27-32.

Somel, Selçuk Akşin, “Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi (1839-1913)”, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce 1-Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi*, 8 Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 88-116.

Şeker, Fatih M., *Modernleşme Devrinde İlimiye Cevdet Paşa-İbnülemin Örneği*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2011.

Şeker, Fatih M., *Türk Zihniyet Dünyası ve Hayat Felsefesi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2015

Şimşirgil Ahmet-Ekrem Buğra Ekinci, *Ahmed Cevdet Paşa ve Mecelle*, KTB Yayınları, İstanbul 2009.

Tanpınar, Ahmet Hamdi, *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Yedinci Baskı, Çağlayan Kitabevi, İstanbul 1988

Türkmen, Zekeriya, “Ahmet Cevdet Paşa’nın (1822-1895) Hayatı”, *Askeri Tarih Bülteni*, S. 37., Ankara 1994, s. 96-102.

Türköne, Mümtaz’er, “Ahmet Cevdet Paşa ve Türk Modernleşmesi”, *Ahmet Cevdet Paşa (1823-1895) Vefatının 100. Yılına Armağan*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997, s. 159-161.

Uyanık, Ercan, *Modernleşme Döneminde Türk Aydınının Eğitime Bakışı*, (Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir 2006

Uzunçarşılı Hakkı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1967.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı *Midhat Paşa ve Tâif Mahkûmları*, 2 Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1985.

Ülgener, Sabri F., Ahmed Cevdet Paşa’nın Devlete ve İktisada Dair Düşünceleri, *Makaleler*, Derin Yayınları, İstanbul 2006, s. 130-152.

Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 9. Baskı, İstanbul 2010.

Yavuz, Hulusi, “Ahmed Cevdet Paşa And the Ulema of His Time”, *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, C VII., Cüz: 3-4, İstanbul 1979: 177-198.

Yavuz, Hulusi, “Ahmet Cevdet Paşa ve Mecellenin Tedvini”, *Ahmet Cevdet Paşa (1823-1895) Vefatının 100. Yılına Armağan*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997, s. 279-284.

Yavuz, Kemal, “Abidin Paşa’ya Yazdığı Bir Mektupta, Cevdet Paşa’nın Mevlevilik İçindeki Yeri ve Mesnevi’nin Düzme Yedinci Cildi Üzerine Görüşleri”, 2. *Milli Mevlâna Kongresi*, 3-5 Mayıs 1986, Konya 1987, s. 230-234.

Yılmaz, Enver, *Bir Tanzimat Aydınının Düşündükleri: Modernleşme Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Aksaray 2016

Yılmaz, Murat, “Tanzimât Döneminde Avrupamerkezciliğe Bir Karşı Çıkış: Ahmed Cevdet Paşa”, *Akademik Bakış Dergisi*, S. 57, Celalabad 2016, s. 378-390.

Zürcher, Erik Jan, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, 21. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2007.

